

АНДРЕЈА ШЕВАЉЕВИЌ
ШПИРО РАЧЕТА

ЉУДИ
ИЗ НАШЕ УЛИЦЕ

Насловну страну израдио
АНТО И. ПЕАН

Издавачи:

АНДРИЈА ШЕВАЉЕВИЋ и ШПИРО РАЧЕТА — КОТОР

Штампа: Штампарија „Андрија Палташић“ — Котор

АНДРИЈА ШЕВАЉЕВИЋ
ШПИРО С. РАЧЕТА

ЉУДИ ИЗ НАШЕ УЛИЦЕ

КОТОР
1960

ЖИВОТ ЈЕ ТАКАВ

„Врло интересантан тип”, — помислио сам одмах.

Био је то висок сувоњав младић, малих, зелених мачјих очију и дуге, глатке, жуте косе коју је својим одњегованим прстима дотјеривао и правио од ње финесе. У џепу је увијек носио огледалце, чешаљ и резач за нокте. Сваки слободан тренутак користио је да се дотјера, јер је много полагао на то да увијек буде у реду. Носио се врло елегантно. Ход, покрети руке, мимика лица — све је то било срачунато и одмјерено. У џепу се увијек нашла и чиста, испеглана, миришљава марамица коју је он, и без потребе, врло често употребљавао. Носио је мале штуцоване брчиће и дуге „бафе”, пушио је лулу и глумио озбиљна човјека. У њему сам гледао сина неког старог поморца који непрестано подражава свог оца, или пропалог студента који хоће спољним манирима да сакрије унутрашње сиромаштво.

Писао је стихове и маштао да ће једнога дана постати славан пјесник. Нажалост, мало је која од тих његових умотворина угледала свијета. Али њихов амбициозни аутор није губио наду, већ је и даље упорно писао и скоро уз сваку пјесму стављао оно „Посвећено госпођици Х”. Становао је са својим колегом, банкарским чиновником, као и он болесним на плућима. Соба им је била доста пространа и укусно уређена. У једном углу стајао је двокрилни стаклени орман са књигама; у другом — велико огледало и мермерни кип наге дјевојке; на средини два кревета, а по зиду бројне умрљане умјетничке слике. Газдарица им

је била груба, преко мјере угојена, врло брбљива госпођа, жена богатог трговца који је погинуо у претпрошлом рату као артиљериски капетан. На зиду у ходнику висила је његова увеличана фотографија у војничкој униформи. Под њом је и дању и ноћу горјело кандило уз које је побожна газдарица срицала неке досадне и дуге молитве, за покој души вољеног мужа.

Мој пријатељ је био врло говорљив и предусретљив. Показао ми је примјерке скупоцјених књига, које му је газдарица великодушно ставила на располагање. Показујући књиге увијек је нашао интересантних реченица које су биле карактеристичне за ту књигу или њеног писца. Још и данас се сјећам једног занимљивог детаља који ми је испричао о Золи. Исто тако, за слике на зиду и порцеланске украсе знао је кратку историју. Очито се заносио својим причањем, јер је једном узвикнуо:

„Да, драги пријатељу, умјетност је нешто најзвишеније. Њом се могу бавити само људи чије је срце и душа изнад обичног свијета”.

Слушајући га човјек би повјеровало да је он, ако не познавалац, а оно бар љубитељ умјетности. Касније сам се увјерио да није био ни једно ни друго.

Фотографија филмских глумаца, исјечених из разних ревија, имао је читав албум. Свакој је знао име, филмове у којима је играла, знао је чак колико јој је који продуцент нудио за ангажман или колико се пута развела у браку.

— Умјетност је мој идеал, — казао ми је, вјерујући да се ја дивим свему што сам чуо и видио код њега.

Извадио је совју сребрну табакеру и понудио ме цегаретом.

— Ви волите црнке? — упитао ме је.

— Како кад, — одговорио сам.

— Ја волим плавуше, — додао је и показао ми фотографију једне своје бивше љубавнице.

— Била је глумица. Звала се Марија. Лијепо име, зар не? Због мене је напустила позориште. Отишли

смоу град Н и ту живјели неколико мјесеци, продајући њену богату тоалету. А кад више нијесмо имали шта продати...

Он се ту насмијешо смијехом прекаљеног гусара који осјећа сласт властитог злочина и продужио:

— ...тада сам једноставно отишао другој, која је имала добре залихе лове.

Предамном је био лик ћудљиве, благе и њежне жене што се лако мислено ухватила за руку човјека који ју је мирно довео до пропасти и без устезања бацио у понор. И замислио сам се над тим ликом.

— А ова...

У рукама му је била фотографија љупке дјевојке висока чела и дугих плетеница, очију сањалачких, невиних.

— ...заљубљена је била! Ха, ха, ха! Имала је шеснаест година. Гимназијалка. Није прошла разред. Маћеха је отјерала од куће и...

Ту ми показа исјечак из новина. Великим словима наслов: „Дјевојчица од 16 година бацила се у таласе Дунава”. а испод „Јуче око 16,30 часова дјевојчица од 16 година бацила се у таласе Дунава. Разлози још нијесу познати. Истрага је у току”.

Никада се кривац за овај случај није открио. Машта људи исконструисала је ко зна какав разлог.

Показује ми трећу, пету, осму фотографију. Дјевојке плавојке, црнке...

— Њу сам волио макар и мало. Њу једину. Вољела је и она мене. Вољела до безумља.

Руком неврозно пређе по коси и, као да се присјети нечега важног, поче да ми прича:

— Упознао сам је... Ах то је дуга прича. Ипак, казаћу вам. Продавала је себе. Живјела је од тога. Продала се и мени. Више никоме.

Знате, она није била покварена. Све што је радила чинила је зато што је морала. Студирала је и жељела да постане медицинарка. Није имала новца, а вољела је медицину. Увијек ми је говорила како је то најљепши позив. Како ће она, када заврши студије,

поћи у провинцију и тамо бесплатно лијечити. Да-
бесплатно. Неће да има ништа осим најнужније за
живот.

И ми смо се завољели. Ја сам јој помогао да се
извуче из блата. Мислио сам да тиме искупим гријех
за оне које сам гурнуо у блато. Шта ћете, такав је
живот.

Маштали смо о животу. Ја сам писао пјесме, а
она их је брижљиво чувала, учила напамет и са за-
носом рецитовала. Били смо поијени од среће. Чинило
нам се да нам свако завиди. А тада је дошло оно што
прати сваку љубав. Она је хтјела брак. Хтјела је да
има дјецу. И ја сам то хтио. Али нијесмо имали ништа
осим голога живота. Од љубави се није могло живјети.
И постепено сам осјећао да илузије пропадају, да гу-
бим вријеме. И постајао хладнији према њој. Она је
то осјећала и било јој је тешко. Сваким даном јаз,
који нас је раздвајао, постајао је шири, док није по-
стао непремостив. То је значило крај. Ја сам отишао
у провинцију а она у болницу. Касније — у душевну.

Када сам је послѣ неколико мјесеци посјетио,
није ме познала. Била је већ много ослабила. Болнич-
ко особље, када сам казао зашто долазим, дало ми је
ово писмо које су код ње нашли.

Он извади из фијоке изгужвано писамце.

„Драги,

Ово је већ треће писмо које Ти пишем. Она два
Ти нијесам послала. Поцијепала сам их. Бојала сам се
да Те не наљуте. А ни ово треће нећу Ти послати. Пи-
там се зашто га онда пишем. Зато што ми је тако
лакше.

Јутрос је долазио љекар и кад је погледао тем-
пературну листу, забринуто је махнуо главом. И сама
видим да сам душевно поремећена. Потпуно губим
памћење.

Кад су ми прије неколико дана писали историју
болести, питали су ме да није посриједи љубав. Од-
говорила сам да никад нијесам била заљубљена. Како

сам их слагала! Ја сам била заљубљена, и више него заљубљена. Ти то можда никада нијеси могао, или нијеси хтио вјеровати. А ја сам живјела само за Тебе. Лудо сам Те вољела. Хтјела сам да будеш само мој.

Судбина је хтјела да буде друкчије.

Драги, да ми је само знати јеси ли ме икад волио. . .

Сада баш гледам кроз прозор. Напољу је прољеће. Ето, видим и јагање, играју се по ливади. Јоргован мирише под мојим прозором. Младост ме мами, а ја сам немоћна. Како бих сада жељела да смо заједно!

Драги, напољу је прољеће. . .”

Погледао ме је и једва се примјетно насмијешо. Пресавио је писмо и поново га ставио у фијоку.

— Шта ћете, живот је такав. Али боље да о томе не мислимо. Мушкарци смо. Хоћете ли један „виски“?

Устао је, пошао до стола, наточио чашу и послужио ме.

— Испијте и заборавите све што сам вам данас причао. Ја о томе не волим да мислим. То је данас било случајно.

Наточио је и себи чашу.

— У ваше здравље, драги пријатељу!

ПРОЛАЗНОСТ

У данима када агруми цвјетају и шире пријатан мирис са бијелих латица, Божо је излазио у авлију и из завјетрине гледао ријетке путнике како прелазе путем, поред мора, у правцу града. Око седам сати обавезно би се примакао вратима авлије. Туда је, редовно, већ неколико мјесеци, наилазила једна жена или дјевојка, ко би то увијек знао, од тридесетак година. Иако се прољеће топлином јављало и снијег топио по планинама, она је носила мантил браон боје.

„Дјевојко, имаш диван мантил. Свиђа ми се његова боја” — рече Божо.

То је он смишљао веома дуго, од првога дана када је видио, и сада је чекао одговор.

„Ако ти се свиђа боја мојега мантила, ти купи исти, овакви, па га носи по авлији” — одговорила је она и отишла даље.

То су биле прве ријечи између њих. Није јој чак ни име знао. Онда му је неко рекао да се она зове Лепа, да је дошла однекуд из унутрашњости и да ради у граду.

„Љепша је од свог имена” смислио је он.

То је понављао читав дан, до свршетка радног времена. Онда је поново изашао на врата авлије.

„Лепа . . . Љепша си од свог имена” — добацио је.

„Баш ме брига што ти причаш. Кад си капетан, што не пођеш у навигацију, у далеке земље, него чуваш кокошке у татиној авлији” — пецну га она.

Са агрма су опали цвјетови. Зелени плодови су постепено расли, развијали се. Божо је стабла заливао, обилато натапљао водом да плодови набрекну и лијепо се развију. Уз рад је непрекидно мислио на Лепу, а она је безбрижно пролазила поред авлије... Пекла га је увреда. Онда се одлучио. Пошао је у град и купио нови мантил браон боје. Када је друго јутро наишла дјевојка, он је стајао на вратима авлије. Ништа није проговорио. Лепа је примијетила новост па рече:

„Купио си лијеп мантил. Та ми се боја свиђа.”

Дани су пролазили, онако, календарски. Божо се упорно јављао Лепи, а она њему тек толико да нешто проговори. У томе се крило нешто неухватљиво. Да једно поподне изненадни пљусак није натјерао Лепу да уђе у Божову авлију, ко би знао колико би се тако јутрима поздрављали. Али, тога дана Лепа уђе у авлију. Плодови агрума су тек били почели да црвене. Нешто слично примјећивало се и на њеним образима.

Када је пљусак прешао, Лепа није изашла. Нико није видио када је напустила авлију и кућу у њој. Ујутро је опет Божо поздравио са ријечима:

„Имаш згодан мантил. Много ми се свиђа”.

Она се весело осмјехнула и продужила.

Касније су зле очи примијетиле како Лепа носи потпуно нови мантил браон боје, а Божо нешто старији.

„Много су слични они двоје” — закључише сви.

Заиста су сличили. Толико су њихова лица била слична, њихов стас, одјећа, чак и ход па и њихова срећа.

Од како је Лепа навратила у авлију, још више се прољепшала. И Божо је постао љепши. Нестале су пјеге са његовог лица. Постао је веселији, радио је много више, препородио се. Понекад би и запјевао, увијек у присуству Лепе неку пјесму чудних арија, са непознатим ријечима, пјесму коју је научио док је бродом по мору крстарио.

„Ту си ми пјесму пјевао онога дана када сам у авлију навратила због пљуска и зато је волим.” — често је понављала Лепа.

Разлика, која је у почетку постојала у старости мантила, постепено је нестала. Сада су оба мантила имала исти изглед, исту боју и крој.

Лепа никада није питала гдје је Божо научио пјесму, коју јој је све чешће пјевао. Једном се сјетила да то учини.

„Гдје си ту пјесму научио?” — рече.

„У Казабланци. Пјевала је једна дјевојка, која је долазила на наш брод. Пјевала је савршено. Ја сам био кадет. Она је толико дивно пјевала да сам ја, занесен пјесмом, остао на обалу до касно у ноћ... Брод је отишао. Ја нијесам имао жељу да га пронађем, да се за њим упутим. Остао сам код те дјевојке, заволио сам је и оженио. Ти не знаш кад се момак заљуби, он, уствари полуди, види само једноу жену. Та је најљепша, најпапетнија, најбоља. Она најљепше пјева и игра, она је свака мисао — радост живота.

Лепа је слушала без ријечи. Била је изненађена.

„А зашто ми нијеси рекао да си ожењен, него ме намамио у авлију, а из авлије у кућу. Зашто си подал?”

„Нијесам толико подал колико ти мислиш. Па ти си сама ушла у авлију, а ја сам те као гостољубиви домаћин увео у кућу, да не киснеш... То је била пролазност. Касније се дјевојка из Казабланке преудала. Узела је неког црнца са јаким и бијелим зубима, а ја сам се одрекао пловидбе по непознатим морима и спустио сидро уз обалу. Сада сам, ево, до тебе допливао.”

„Нећемо ми скупа пливати” — рече она.

То није било убједљиво. Дјеловало је више као питање.

„Хоћемо. Већ сам опремио брод наше среће. Кад агруми зрену, запловићемо пуним једрима, као стари поморци из златног доба једрењака... Ми ћемо се вјенчати...”

„О, само то не. Не волим људе, које жене остављају.”

„Ни ја жене, које бјеже од мужева.”

Тишина је означила тренутац пролазности.

„Одакле ти знаш да сам ја мужа напустила?” — упита Лепа.

„То уопште нијесам знао. То није тачно...”

„Тачно је.”

„Тачно!.. А гдје ти је муж?”

„Он је побјегао преко границе, као издајник”.

„Е, кад је издајник онда си имала право да га оставиш. То је једино што жени могу опростити.”

Нико није знао да ли су Божо и Лепа вјенчани. Неко их је чак пријавио да живе онако, незаконито, али као прави муж и жена и да имају сина. Ишли су и код власти због тога, код једног човјека са наочарима, који познаје закон. На томе се и завршило. Само је Божо неколико дана, побједоносно уз обалу причао:

„Ја сам добио закон. Побиједио. Не вара се поморац лако. Кад сам оне јесени агруме продао у унутрашњости, ја сам се са Лепом регистровао. Све је уведено у матичне књиге вјенчаних... Знам ја шта је закон, иако закон не познаје мене... Сине мој, здраво ми живи, имаш ти и тату и маму”...

У предвечерје је Божо излазио са Лепом, да сједе поред обале. Уживали су у маестралу, у мирису мора и свјежем ваздуху у коме се осјећао јод. Синчић је скакутао по пијеску и тражио мртве шкољке.

Сада су ријетки пролазници говорили:

„Све је пролазно. Ко је некада мислио да ће се Божо ожени. Погледај их сада: изгледају као брат и сетра. Син много личи на оца, иако има мајчине плаве очи...”

Вјетар дува у пролазност да је прије нестане.

НА ИЗВОРУ

Змијолика и широка, каменита цеста, заобилази морске гребене, одмиче се од брда и главица, иде поред мора, мимо пјешчаних плажа. На једном мјесту извор клокоће. Уз врело споменик мртвима стоји. Бијели, нови споменик. У даљини жаруље трепере. Електрика обасјава модру пучину. Извор и споменик, симболи живота и смрти, остају у тами.

Уз стијене лиже отсјај свјетлости. Неко наилази од града. Једва се чује његово спотицање о камење. Код споменика жена стоји. То је мајка побијених и помрлих синова. Слила се црнина жене са ноћном тамом.

Синови су побијени. Свјетлост је угашена на блиједом лицу мајке. Она је пред костурницом. Размишља, сања на ногама, стојички туга умирује, тежак бол подноси. Дјеца су нестала. У срцу мајке остала је празнина, мучна успомена. Синови су помрли и погинули, а мајка их је шест родила — шест синова и шест дјевојака. Крв жене поред споменика преточила се у дванаест живота од којих се десет угасило. Остале су само двије кћери, удовице, са петоро унучади.

Неко наилази. Жена не дрхти. Није је страх, иако је споменик на осами, иако су у близини чергаши.

— Данас су електричара изболи ножем. Пренесен је у болницу — за себе говори онај што долази из града.

Мајка је постојана као бор, који расте поред извора, коме су Италијани гране сасјекли. Чега да се плаши та жена? Она је дошла да се напије воде на извору, да

види гроб. Жени је име Мара. У гладним, ратним годинама, њено се презиме изгубило, нестало. Сада је сви зову Мара Партизанка...

Дрхће онај што наилази. Страх га је. Тог дана су чергаши славили. Пијани су ножем ранили електричара.

Далеко се чује клокотање воде. Ноћ лако преноси звукове. У томе је њена предност над даном... Човјек се тргнуо. Иза споменика се појавила силуета.

— Ко је? — питао је престрављено.

— Ја.

— Име.. Име ми реци...

Поред извора су туђе војске родуљубе стријељале. Ту су се дешавале свађе, прељубе и убиства. Човјек је за тили час погледом обујмио то стравично мјесто. Пред њим је споменик стријељаним партизанима. Отичући потоком весело је жуборила изворска вода. У даљини је свјетлост жаруља играла по површини мора...

— Да бјежим... Натраг... Према граду — синило је у глави човјека. О, проклета ноћна лутања! Гдје сте ви куражни?...

— Ја сам, Мара Партизанка — јавила се силуета крај споменика.

— Мара Партизанка из оближњег села? — човјек се застидио.

У мраку је сијало лице мајке умјесто воштанице на гробу.

— Ти си — додао је човјек и одахнуо из дубине груди.

Мајка Мара му је нечујно пришла, као сјенка. На споменику је остао још један букет цвијећа.

— Захвати мало воде у овај лонац. И ти се напиј. Препао си се, сине мој... Зашто да касно луташ по граду? Зашто се касно у село враћаш?...

Човјек се напио, напунио лонац водом, предао га жени и онда сио на глатку плочу поред извора. Жена је заливала цвијеће на гробу.

У даљини је нешто бљеснуло. Пред очима човјека сијевнуо је криви цигански нож. Тргуо се. У том часу видио је пијанку, и двије ране на раднику-електричару, и милиционара како интервенише и јурњаву болничких кола. Чуо је неразумљиву дреку старог циганина, јаук рањеног електричара, оштар писак амбулантних кола и шкрте, али оштре, ријечи милиционара.

Страх је врста лудила, поремећај у мишљењу.

— Мајка Мара...

— Ево ме, сине...

— Бојиш ли се ти лопова, разбојника? Је ли те страх да ноћу прођеш поред чергашких шатора?

Најприје је застала, потпуно нијема, без уздаха, а онда рече:

— Не... Није ме страх. Чег да се плашим? Лопови и разбојници су већ давно преселили на ону страну Јадрана...

— Па... Па данас су чергаши изболи ножем електричара из мојег села. Ја сам видио крв.

Старица је сама захватила воде са извора. Она је са точка пила из састављених шака. Лонац је стајао поред ње. Мајци, Мари Партизанки, планински извор најмилије је мјесто одмора.. Уз извор је костурница њених синова, оних којима је она удахнула живот, који су млади пали да би њихови унуци живјели.

Уствари ту су два извора...

— Не, сине. Није ме страх. Ја сам поред овог извора гледала како се слива крв мојих синова, моје дјеце. Овдје сам спокојна и сигурна, Овдје ме чувају мртви синови. Ја чувам њих. У нас нико не смије дирнути... Моји унуци свакога дана наберу букет цвијећа, Када сви у кући полијегају, ја кренем на пут, узмем букет и донесем га на гроб. У лонац, овај, воде захватим и залијем увеле букете. Тако им живот продужавам. Моја су дјеца много вољела цвијеће. У саксије су садили црвене каранфиле: њима се за инат жандарма, китили свакога Првога маја... Док буде цвијеће жив-

јеће они. Тако се мени чини, у то вјерујем, а док они живе — живјећу и ја.

Човјек није дрхтао. Ослободио се страха. Мајка је њежно помиловала споменик, а онда нечујним кораком крену према селу. Човјек је ишао поред ње. Пламен испод черге, уз пут, одавао је коначиште бескућника.

— Је ли те страх, сине мој,? — питала је мајка.

— Када сам са тобом, није ме страх.

— Што бих ти ја помогла? Ја сам стара и нејака.

— Истина је. Јеси стара. И нејака си. Али, велико је твоје срце мајко, Маро Партизанко. А ко има велико и јако срце тај се не може побједити, сва његова крв никада не може истећи па макар убуд ножа био до срца дубок.

Ноћ је преносила ход Маре Партизанке и човјека из оближњег села.

— Ја до рата нијесам никада сама ишла ноћу. Било ме страх. Од тога су ме ослободили мртви синови. Сада се слободно крећем, једнако по ноћи као и по дану. И, што је ноћ тамнија, то ми је пријатнија посјета извору и гробу. Тада ме нико не види и ја, онако како то мајка зна, преко цвијећа које доносим, разговарам са дјецом.

Жубор воде са извора прѣдаје мору разговор мајке са мртвим синовима. Бор уз извор увијек шуми да тешки бол у мајчином срцу нико не чује, да тајну никоме не ода.

ЕЛЕКТРИЧНА ФУРУНА

Очи више не пливају, застале су у кретњи, укочено пале на улицу и пролазнике. Сан умора лијеже на мозак, притискује, пустоши, ремети равнотежу кесе и памети. Као да је од кристалног стакла, газда Милош не трепће. Очи му и даље укочене, безобзирно, пуне и празне, а језик ради. Никада да се смири. Позива он с прага познанике, јавља се мушттеријама. Молећив израз лица гледа на улицу. Ништа не помаже. Нико не навраћа.

Газда Милош иде до шанка. Брзо изброја новац и стрпа га у џеп прљаве келнерске блузе. Има он специјалну униформу: црне пантлоне, бијелу блузу и фирму на кафани „Чашица газде Милоша”. Људи га називају мајстором црно-бијелог заната и то му годи.

Студен стриже по пољу. Купус промрзао и лијеп да се укисјели. Са новцем у џепу газда Милош излази на врата. Свијетло се гаси. Алка звекну и кључ се окрену. Цибурина стисла, прориједила пролазнике. Понеко протрчи улицом, довикне ријеч-двје пријатељу, па се изгуби.

„Код газде Милоша има лијепе ракије.”

Глава трговца лети у сусрет гласу. Укочене очи ништа не виде.

„Збиља”?

„Има”.

„А има ли ватре код њега? У хотел „Америка” милина божја. Пуца буковина у фуруни а на мали отвор у дну види се црвени језичак. Топло човјеку на срцу кад пламен угледа.”

Газда Милош се ђаволски насмија. Ријечи се просипају улицом о његовом дућану и доброј ракији, о томе да нема дрва, да код „Чашице газде Милоша“ не гори фуруна.

„Полудјећу ако ништа не смислим“ — каже Милош и герела улицом према периферији.

Дрва нема, па је ли бог жив. Планине, завијане снијегом, ћуте и цакле се под шећерним покривачем. Вуци завијају...

„Зар да банкротирам“? — муца Милош и бјежи из града.

Он мрзи све: пијанице и трезвењаке... Лијеже у хладан кревет. Мраз штита испод јоргана. Сан никако да склопи капке, да мисли замота заборавом. Рачуни цијепају мозак. Банкрот кези зубе са замагљеног плафона, опипљив, крупан, раширених чељусти као у тигра. Банкрот је страшна звијер, стрвина, цепо-ждер, опасан као губа.

„Испијаћете ви код мене, часне ми ријечи“ — каже газда Милош, а кад му неко, тражећи вересију, изрекне ту заклетву, он иронично вели: „Ја часне ријечи купујем на кила па онда продајем у старо гвожђе.“

Тако је говорио када је кафана била пуна. А сада? Нестала дрва, нестали гости. Ракија мирује у демиџани.

„Збиља, зашто Јовану нијесам дао на вересију кило ракије кад му је умрла мајка? Он би ми сада на саоницама догнао доста дрва. Требао сам му дати.“

„Сад налажи часне ријечи у фуруну. Оне добро грију“ — каже црна тишина.

Зној спапада газду Милоша. Хтио би да устане и обрише се пешкиром. Чим мало промоли руку испод јоргана хладноћа га стисне. Згрчен у клупко, газда размишља, а банкрот лети испред очију. Раширио над њим црна крила па само узмахује док из даљине допире грохотан смијех ђавола.

„Оно ми се смију Јован и власник хотела „Америке“ — бунца Милош.

Он гризе јастук. Чврсто стиска зубима крпу и вуну док вилице утрну. Чим олабави мишић, нешто крикне у себи, неразумљиво, али дубоко. Јека је све гача, клепет крила да излуди човјека, шкрипа чељусти и разговјетан глас из дубине загрми:

„Банкрот“!

Читаву ноћ газда милош размишља, презнојава се. Пребира инвентар комшија, пријатеља, познаника и својте. Сви су без дрва. Да огријев украде из поглаварства или из полиције то је исто толико могућно колико и опасно. Ако га ухвате фирме ће нестати. Онда три хиљаде литара лозове ракије треба продати на дражбу или на пијаци. Зар да газда Милош пиљари, да фирму обрука?

Јутро је паметније од вечери. Милош ћипи из кревета. Студен га шину по образима. Црно-бијелу униформу прекри кожухом и одмах изађе на улицу. У првој радњи купио је десет дублијера. Завио их је лиџепо и сакрио испод блузе. Онда отрча у редакцију локалног листа и даде овакав оглас:

„Од вечерас у кафани „Чашица газде Милоша“ продају се најбоља црногорска ракија, из Рваша. Гријање из електричну фуруну бесплатно.“

Дан је прошао неопажено. Ноћ пада, пред вратима се комешају људи. Газда Милош загледа фуруну, пали је. Црвени језичак види се у отвору на дну пећи. Врата се отворише, људи нагрнуше. Газда се растрча по кафани.

„Пазите, људи, не прилазите фуруни. Опасна је за ђаоља електрика!“

„Још двије ракије.“

„Дај нама шест дуплих.“

„Збиља је топло.“

„Овдје је боље него у хотел „Америку“.

Очи газде Милоша пливају од среће по главама гостуштерија. Вади он дебелу, црни новчаник, наплаћује, очи и непрекидно говори:

„Мисли стрико Милош о муштеријама . . . Нестало ми дрва, а није право да код мене људи зебу. Ја мисли, мисли, док дођох на помисао да купим електричну фуруну. Како грије, а?

„Одлично” — чуло се са свих страна.

„Само, немојте прилазити. Електрика је опасна!”

Чашице се строје по столовима. Сагнута глава одаје тајну:

„Не грије ова фуруна одлично него боље од тога. Ова грије као сунце и не дими као она у хотел „Америку” . . .

„Тако је, тако. Ја само укопчам, притиснем у пуце, и она ради као сат. Топлине до миле воље. Јест, мало је скупа али је лијепа, брате,” — каже газда.

Дувански дим је прекрио плафон, обојио га сивим нијансама. Чикови су попадали по поду, без реда, као искидан синџир. У хотелу се свијетло угасило. Један полицајац провирује на вратима и каже:

„Нешто мирише на восак.”

„За пандура једну дуплу да полуди.”

„Двије дупле полицајцу”.

„Донеси овдје литар. Ово је ракија из Рваша.”

„Штета што нема мезе.”

Ријечи се гутају са лозовачом.

„Одакле мирис воска” — рече неко.

„Ђути, будало пјана. Какав те восак споао?” — рече газда Милош и тресну госта флашом по глави.

Ударац је био снажан. Гост је тетурео док челом пољуби бетон. Дотрчаше жандарми. Све се усковитла. Блијед, са ланцима на рукама, газда Милош нестаде у мраку. Пребијени гост нађе се у болници.

Ујутро је дошла комисија: судија, жандарми, писар — полицајац и пандур као свједоци. Гледали су све, завиривали у сваки буџак. Неко дође до електричне фуруне о којој се монго причало по граду. Жандром је лагано отварао врата, опрезно. Полицајац викну:

„Чувај се летрике!”

„Умотао сам ја руку крпом” — мудро одговара жандарм.

Све очи буље у фуруну. Жандрам повуче врата. Зинуше од чуда. Пред њима је била обична, дотрајала сељачка фуруна. На њеном дну видјела су се три догорјела дублијера. Неко рече:

„То је електрична фуруна газде Милоша”.

• Народ је с презрењем гледао како блиједе слова на фирми „Чашица газде Милоша.”

МОЈА МАЛА ЛУДОСТ

Да ли да кажем да је била лијепа? Четрдесет година су урадиле своје. Ни највјештији козметичар неби могао избрисати трагове што су их оставиле по њеном лицу. Жене њених година, чак шта више, не воле комплименте о љубави. Оне знају да нијесу и не могу бити лијепе, осјећају да ако их покушавамо убиједити у супротно чинимо то само зато да би им на неки начин ласкали. Или да се то на индиректан начин смијемо њиховј ружноћи.

Луција је и поред толико година сачувала нешто од онога што ми мушкарци зовемо женственост, што би нас, макар и не савим убједљиво, увјеравало да је она некада била заиста лијепа. Линија њеног тијела била је толико префињена да би јој завидјела дјевојка двадесетих година. Често пута сам се питао како је она успјела до тих година сачувати своју елегантност. Касније када сам је видио како сваког јутра, по упутствима једне модне ревије, ради гимнастику, како из дневних и недјељних листова преписује сваки козметички савјет, било ми је јасно. Што све жена неће урадити да би се допала мушкарцу. Оне често имају само један циљ — допасти се, и оне иду к њему по цијену ма каквих жртава.

Баш зато што је знала да има изразиту линију тијела, Луција је увијек носила уске хаљине. Под њима су се боље оцртавале облине њених кукова. Сјећам се добро хаљине коју је носила оне вечери код Марте. Права јапанска свила. Одакле јој само та свила? И како

је мирисала на ђурђевску љубичицу. Она, Марта колико год то жељела и настојала није имала укуса у облачењу. И зато треба имати смисла.

Жени, ако жели бити допадљива, није довољна само љепота. Она мора имати грациозности. Колико пута сам последије оних сједељки код Марте и Катарине резеновао у себи: — Љепота зове, али љупкост, манири, женственост, то веже. Луција је као ријетко која жена имала моћ да веже уза себе. Она је напросто приморавала мушкарце да већ прве утиске о њој понесе као жељу за поновним виђењем.

Ма колико године чињеле бесмисленим свако дефинисање о њеној љепоти ипак је неизбјежна констатација да је она била, ако не лијепа, а оно симпатична и допадљива жена.

Да ли да кажем да је била добра? Ако бих њену доброту цијенио по висини џепарца што сам га свакога дана добијао онда бих потврдно одговорио. На крају ја нијесам ништа више ни тражио од ње. Мени је крајњи циљ био богато постављен сто и доста новца. А њој? Њој је била потребна моја снага, мирис моје младости у топлом кревету који је заударо на устајали сир. Њој је било потребно да има некога уза себе коме би могла да гугуче, не водећи рачуна да ли тај неко ужива у том њеном мелодичном цвркутању. Она ме никад није упитала да ли ми је досадно, а ја јој то никада нијесам ни казао. Којешта, па то би била неопростива бесмислица са моје стране. Зар сам ја, урођени беспосличар, могао дизати свој кљун и тражити нешто боље. Моје колеге са факултета су радили као келнери по ноћним баровима, чак и као физички радници на жељезничкој станици само да би се могли прехранити. а ја сам имао не само масне ручкове, већ и одијело од енглеског штофа, лакиране ципеле и у свако доба испеглану кошуљу. И ма колико да сам у очима својих колега био „мали аристократа“, а у очима својих колегиница „жутокљунац који се продаје за новац“, ја сам ипак јахао на коњу којег би многи пожељели. Требало је само

да вјешто држим дизгине па да не искочим из седла.
Али...

Док смо се колима, која смо узнајмили за поподневну шетњу, спуштали према центру града, њежно је пребацила руку преко мојега рамена и привукла ме ме к себи.

— Голубе, хоћеш ли вечерас код Марте на чај?

— Да, можемо.

— Али прије ћемо отићи кући. Морам се пресвући у вечерњу хаљину. Па и ти мораш да обучеш друго одијело. Је ли тако?

Ја сам опет потврдно климнуо главом. Ипак није сам био нарочито расположен за ту посјету. Већ ми је свега било доста за данас. Осјећао сам потребу да се бацим на кревет и заспим. Луција, напротив, била је расположена. Читаво поподне колико смо провели у шуми, била је весела. Трчкарала је за лептирима, брала ружице, китила и мене и себе, кикотала се, личила је на десетогодишњу дјевочицу. А онда ме гњавила неким досадним причама како ћемо ићи на море, изнајмити тамо лађу, па се отиснути на пучину и остати тамо дуго и дуго, далеко од радозналих очију. Ја сам се наравно правио као да ме све то интресује иако ми, баш ни мало није било стало до њене приче. Она је ту моју индиферентност касније примијетила. Прво ме радознало посматрала, а онда се почела љутити.

— Примјећујем промјену на вама млади господине — казала је иронично са примјетном дозом узбуђености.

— Ох, варате се драга Луцијо — покушао сам је увјерити. Али осјећао сам како ме валстити глас издаје.

— Можад би ипак било боље да ми отворено кажете. Ја нијесам балавица.

Њен глас је сада био не само повишен, већ и строг. Хтио сам још једном покушати разувјерити је, али она је и не сачекавши мој одговор потрчала уза степенице.

Сада док сам се лијено пео за њом, корио сам себе због непромишљености која ме може коштати. Ничим нијесам могао оправдати свој поступак. Луција ми није била у толикој мјери досадна да бих је морао избјегавати. то што ја данас нијесам расположен као обично, била је моја ствар и требало је да остане само моја, а не да ју и она дозна. Поготову не да због тога дође до нежељених посљедица. Знао сам да је она самопоносна и да ћу се тешко моћи оправдати. Она је увијек савршеном тачношћу реаговала на сваки мој поступак. И увијек ми је стављала до знања да она не зависи баш много од мене. Иако сам могао сумњати да је то срачунати препад, ипак сам морао бити пажљивији. Већ једном, када сам се загледао у њену нећакињу, једва сам се извукао.

Луција ме је жељела, то сам знао. Само то није била гаранција да она исто тако неби могла жељети и другога. Све оно што није имала надокнађивала је новцем. А њега је имала доста.

Затекао сам је у соби, обучену у шлафроку. Било ми је јасно да од вечерашње чајанке нема ништа.

— Мила, зар вечерас нећемо ићи код Марте?

— Боље да останемо. Теби је и онако све досадно.

— Али вјеруј ми није. Теби се то чини. Па ти знаш . . .

— Да, знам да ти нијесам потребна. Има и млађих од мене. Само вараш се ако си убијеђен да зависим од тебе.

Киптјела је од љутине. Видио сам како јој усне подрхтавају и само сам чекао када ће планути.

А онда се је, на моје чуђење, умирила, збацила је са себе шлафрок, па је онда дио по дио веша почела

свлачити док није остала сасвим нага. Стала је пред огледало и љубоморно се загледала у своје тијело.

— Да, још увијек ја нијесам спала на ништа.

Онда је као неки славодобитник пошла и бацила се на кревет. Кикоћући се добацила ми је:

— Варате се младићу ако мислите да зависим од вас.

Када сам идуће вечери закуцао на њена врата отворила ми је, али тамо је већ био један старији господин. И обадвоје су се смијали као да су ми се ругали.

ШВЕРЦЕР

Каменити пут води према планинском селу. спајајући двије државе, два свијета. Камење је глатко. Плоче сеоског пута глачали су напоредо опанци и цокуле, чете и појединци, кише и олује. Пут је подграђен међом. Мало даље жубори поток који ствара вода са извора Пипољевац. Близу врела је гранични камен, сур и неприродно усправан. Издигао се ту као чир између краљевине Црне Горе и Аустријске царевине.

Нијем је гранични камен. Он само упија звукове, али не пушта гласа. Са једне стране до њега допире хајдучки живот, пјесма гусала, лавез сточарских паса, живот мале планинске државе. С друге се на камен наслањају кундаци, звекећу цокуле, праште маневарски меци, чује неразумљив туђински говор. Тај међаш се скрива у магли, грије на сунцу и крије тајне граница.

Од камена међаша води пут за Боку. По тој стази Мирчанке на упрт носе вреће ћумура и бале дрва. Испод пута је међа. Сакривена иза ње леже два финанса. Притајили се у засједи, онијемели. Само окрећу „маузерке”. притежу опасаче, намјештају фишкеклије. То раде лагано, без шума. Вођа патроле повремено помаља главу изнад међе, а онда се склања, као лопов.

— Данас је наш! — шапуће — са њим је заувјек готово, или цуксфирер Вајс неће живјети.

— Још да на шмудри ћесар није измислио тако глупе законе. Да, дођавола и ти закони. Шверцера не смијеш убити, пише у њима. Можеш само пуцати изнад његове главе, а то је глупо — рече други финанси.

Гледајући кожну торбу спуштену на траву, цуксфирер се замисли, а онда прошапта:

— Пази, момче... Што кажеш за законе, то ће и цуксфирер потврдити. Али, — ту он мало повиси глас — ћесар је мудар као Соломон. Није он крив што законе пишу правници, а не ми финанси.

Његов је глас био нервозан и набузит, са призвучком неке охолости, својствене аустријским људима од власти. Поново се све утишало. Зрикавци су пјевали о љету, а финанси се узајамно опомињали да што тише причају.

Јашући на самарима мазга, у то вријеме враћале су се сељанке са которског пазара. постојала је опасност да их не примијете. Жене су разговарале о пазару, свадбама, покајањима, суђењима, шверцовању и љетини. Кад минуше, финансима лакну. Били су срећни што су све чули, а остали неопажени.

— Зеко, данас си обрао бостањ! — рече цуксфирер кад се одмакоше жене.

Међа је зрачила топлоту планинског подножја. Млађи финанс помоли главу изнад међе и поново промумла:

— Нема га.

— Ђути. Чекамо га већ мјесец дана. Знаш и сам да је Зеко био у Скадру за дуван. Сад ће он доћи. Дуван продаје у Боки. Мирчани су као Млечани, знају трговати. Он мисли: „Лако се Швабо вара“. Али, ја сам стари шпицлов... Данас је Зеко наш, кунем ти се. Њему су сати одбројани. Ја ћу за то добити награду, а ти ћеш — за каплара. За то се вриједи пећи на овој жеравици светог Илије.

Док су финанси под међом сасвим тихо разговарали, оне жене које су се враћале са пазара сretoше код врела на Пипољевцу плећатог и хитрог момка Зека, одважног, окретног шверцера, каквога су ова планинска села ријетко кад родила. Био је весео и једва примјетно задихан, више од стрепње да се не сретне са финансима, него од умора.

— Куда, Зеко? упита га једна жена.

— Носим дуван у Боку, а оздо ћу вино, ракију, рибу... Мало сам уморан од пута. Тешко је преко планина донијети бреме дувана од Скадра до Боке.

— Мучи, јадо! Код границе те чекају финанси. Видјела сам ону љуту змију, оног цуксфирера.

— А, је ли? — прогунђа Зеко забринуто.

За тренутак се замисли, а онда без поздрава окрену према селу. У кући се није дуго задржао и ускоро се појавио на џомбастом сеоском путу. Сада је на ногама имао нове, лаке опанке, исплетене од бијелог шпага. Преко рамена му је висила друга врећа. Ишао је лакше него раније. Поново је срео жене које су се полако примицале селу.

— Јеси ли полудио? — опет ће она жена.

— Није Зеко кукавица. Срамота се с пута вратити. Шта ви мислите, ко сам ја. Не враћа се овај никада... Носим дуван у Боку!

Скачући с камена на камен, лако и хитро, брзо се изгуби женама из вида.

Предвиђао је трку, дугу и напорну, и осјећао се лак као птица. Ако га ухвате нема шта да изуби, никога неће ударити, пошто не смије. Узеће му врећу, једину вриједност коју уза се носи. И то је све.

Низ брежуљак се рунило камење испод опанака. Зеко је видио поље. Оно је почињало од подножја планине и простирало се све до морске обале. Њиве су биле засијане кукурузом а оне са пшеницом прекривала је златна боја узрелог класја. Из комина аустријских крстарица и дренота куљао је густ дим.

„Све зависи од првог тренутка. Истина, цуксфирер Вајс има брзе ноге. Досад је он многе ухватио на граници. Само, сада је дебео, угојио се. Вјерујем да ћу бити бржи. Идем, па што бог да...”

Ишао је потоком, дугим корацима грабио према граничном камену. Још неколико корака и онда ће ступити на аустријску територију. Оставиће родни крај, топле појате са стоком и ријетке њивице које обилно

рађају кромпир. Прије него што закорачи у неизвјесност, црногорски граничар ће му шкрто махнути главом у знак поздрава и правиће се да га није видио. При повратку ће заједно пушити скадарски дуван, завијен у лабудине кукуруза, и пити лозову ракију.

Финанси се ускомешаше. У трен ока се загледаше, онда застадоше као да се предомишљају. Срећа и изненађење бљеснуше као ракете пред њиховим очима. Пред њима је био најпознатији шверцер прибрежних црногорских села. Ухватити га — па то би био успјех о коме би писале све бечке новине.

Као по команди, пригрлише „маузерке”.

Зеко је био на граници. Сјети се жене која му је скренула пажњу на засједу. Зашто жене не прогони аустријска власт? Оне зором устају, товари коње, маске и своја леђа бременима дрва и ђумура и трком одлазе у град. На пијаци се цењају са „госпојама” и на крају продају. Онда дрва разносе, по кућама, примају солде, шестице и круне па трче у радње и купују брашно и пушчани прах. Од тих жена град живи. Оне доносе, оне купују и зато их Аустријанци не прогоне. Предвече уморне се враћају у село да другог дана све понове.

Зар да и он, момак, пође стопама жена. Шверцовати дуван или горјети и продавати ђумур — између тога треба бирати. Аустријанци прво сматрају за поштен рад, а друго прогоне. Савијати леђа под бременима, понизно се јављати аустријским граничарима или се надмудривати са финансима? Шверцовање је уживање. Кило дувана продано као шверц пушачу је слађе од десет кила монопола. И лијепо се зарађује.

Пут га је водио поред међе за којом су лежали финанси. Дијелило их је још десетак корака. Зеко напусти пут и окрену стрампутицом.

— Стој! — викну цуксфирер Вајс.

Зеко се затрча. Финанси се надаше за њим. Дугим корацама шверцер је грабио низ брдо и бјежао према Котору.

— Нећеш побјећи! — злокобно викну Вајс.

— Стој, у име закона!... — додаде млађи финанси.

— Не бендам ја за ваше законе, нити за ћесара — одазва се Зеко.

Шверцер је убрзао корак, пошто су му се финанси већ примицали.

— Још нико није побјегао цуксфиреру Вајсу — похвали се задихано финанси. — Многи су то покушавали. Касније су пали. И ти ћеш, Зеко. Боље је да се одмах предаш.

Зеко је бјежао. Правац га је водио према фортеци у којој је био смјештен јак војни гарнизон. Право у клопку. Код фортеце ће га ухватити војска, а онда ће часком доћи у руке цуксфирера. Зеко нагло заокрену к пољу, да између кукуруза заметне траг.

Финанси га за моменат изгубише из вида. Шверцер то искористи да притегне опанке. Могао се и сакрити. Зар да пред швапским финансима сакрије главу у плотину? Сељани би се с њим спрдали. И на леђима да носи ћумур у град.

Застали су да га уоче. Али им Зеко не даде да остану дуго у неизвјесности, већ им се сам откри.

Он се усправи и викну:

Цуксфирер Вајс! Трка се наставља!

Шверцер причека финанси, а кад отстојање постаде опасно, он брзо пребаци врећу преко рамена и настави трк. Финанси увидјеше да Зеко бјежи према пољу.

Опанци су одмицали пред цокулама.

— Стој!

— Јеси ли се уморио? — припита Зеко, не окрећући се.

Тада је цуксфирер Вајс од њега био удаљен свега неколико корака. Зеко је чуо његово дахтање. Финансе је облијевао зној, а шверцер је још увијек трчао без напора.

Натрчаше на први поток. Сви тројица га лако прескочише.

Њиве по пољу дијеле канали. Сваки треба прескочити.

— Баци дуван! — викну млађи финанс.

Зеко се окрену. Цуксфирер Вајс је и даље трчао.

— Баци врећу или пуцам! — дрекну цуксфирер.

— Пуцаћу и ја, а кад се зрна укрсте, тешко ће погодити чије ће чело земљу целивати! — Одазва се Зеко.

Млађи финанс испали метак у ваздух. Зеко се и не окрену.

— Пуцај ти, момче, на галебе. Знам ја твој закон!

Изгледало је да ће се трка наставити до изнемоглости. Баш тада млађи финанс пристиже Вајса, озбиљно ријешен да ухвати шверцера. Зеко и то осјети па убрза. Истина, измицао је свега неколико корака, толико да га оба финанси не ухвате одједном, а једнога се није бојао.

Цуксфирер Вајс у Зеку гледа награду и већ му се чинило да чује звекет златних круна у џепу. Млађи финанс је знао да ће га, ако ухвате Зека, произвести за каплара. И, док је трчао, видио је двије звјездице како свјетлуцају на њему. Опет су били на отстојању.

У трку су прешли читаво поље. Неколико стотина метара пред њима мирно је лежало море.

— Сад ћемо видјети какав си пливач — гласну се цуксфирер Вајс.

— Ја заиста слабо пливам, али још два дана могу трчати. Наставимо ово што смо започели, па — ко побједи. Ја ћу опет у планину.

— Јунаци не бјеже с мегдана — опет ће Вајс.

— Нити гину без разлога.

Цуксфирер Вајс више није могао трчати, па леже у канал поред њиве и командова:

— У шверцера Зека — п а л и!

— Баци дуван или пуцам! — дрекну финанс.

— Не убијте ме, људи! — одазва се шверцер.

Те су ријечи биле испуњене иронијом и, чим је изговорио, Зеко баци врећу:

— Ево, да се цабе напушите — викну па се, непрекидно трчећи, окрену према планини. Убрзо се изгуби међу кукурузима.

Финанси притрчаше врећи, не видећи да ју је Зеко бацио у море. Млаћи финанс први загази и дограби је.

С муком је извукао водом натопљени терет.

— Не кваси оружје! — гласну се цуксфирер Вајс, да се осјети даје он старјешина.

И видје себе како прима награду и тихо шапуће: „Па то је дужност сваког царског службеника: да гони непријатеља, лопова, шверцера”. Златне круне звецкају у његовом џепу, а он се рукује са старјешином, блиста од задовољства и среће и одлази из канцеларије, а из нутра допиру ријечи:

„Цуксфирер Вајс је најбољи финанс...”

Мала приморска кафана. Вајс сједи са колегама и прича како се пекао под међом као на просуљи, како је трчао дуго, дуго, истрајао јуначки. Присилио је чак Зека да баци у море врећу скадарског дувана.

Да би се истакао међу друштвом, Вајс вади кутију тог истог дувана, који се жути као лимун, и нуди читаво друштво...

Врећа је ђаволски тврдо свезана. Не може се раздријешити.

— Сјечи, бајонетом! — нестрпљиво ће Вајс.

На сунцу засја врх ножа и одједном се зари у врећу. Снажан трзај бајонетом парао је платно од дна до врха.

— Ово је слама! — рече млаћи финанс, па уморно сједе поред вреће.

— Ти си балавац и немаш појма какав је скадарски дуван. Он је жут као восак, а растеже се као свила. Ти само знаш што је слама.

— Ово је слама — понавља млади финанс.

Цуксфирер Вајс није вјеровоа ушима. Он зари обје руке у распарану врећу. Извукао је наручје сламе. Цуксфирер тада дрекну на свог колегу:

— Пуцај! Гађај у главу! Убиј скота. На моју одговорност.

— Ух, Зеко!

Млађи финанс се придиже, осмотри околину па поново сједе.

— Узми дурбин цуксфирер и погледај:

— Зеко је измакао. Ено прелази границу. Сада не смијем пуцати...

У смирај другоа дана исти финанси су лежали границе, под оном међом. Нико их тога дана није видио. Пазара није било и жене се нијесу враћале из града. Одједном се код граничног камена указа — Зеко, са врећом на рамену. У њој је заиста био скадарски дуван. Али, шверцер није хтио ризикувати, нити се примицао, већ је заобилазио издалека, увијек спреман да побјегне.

— Куда, момче? — ијетко га упита цуксфирер Вајс.

— Носим дуван у Боку! — одврати Зеко увјерљиво.

— Теби треба извући уши, пошто си неозбиљан и лакардијаш. Варај ти дјевојке по селу да ћеш их женити, а царске службенике не можеш.

Онда повиси тон и са висине тромо добаци:

— Цуксфирер Вајс се једном може преварити због тога што вјерује људима, што је поштен. Ја знам да то није дуван, већ слама. Ако у Боки има будала да купује сламу за дуван, онда ти ја честитам. Можеш ићи. У Котору реци да те је преко границе пустио цуксфирер Вајс.

БАГРЕМИ

Мада се примицала јесен, годишње доба када по виноградима мирише узрело грожђе у бадњевима ври слатко вино, као прошек; када планинци сјављују крдове стоке у жупе, ближе топлом Приморју, ове године било је све другче. Био је рат. У Боки су се шепурили са оружјем зелени војници који су звали Црну Гору „наша повраћена земља”. Те јесени и ластавице су прије времена напуштале гнијезда испод кровова бјежећи у правцу топлога југа. Бокелски сељаци, а поготову грађани, за разлику од некадашњих веселих, често су правили тужне излете до Конавала, носећи пуне торбице робе и посуђа да све то замијене за кукуруз који је у гладним, ратним годинама био одлична храна.

Те јесени чобанин Илија, висок и здрав момак ишао је полагао за стадом, звијукао на прсте овцама, вабио их и чувао прибојавајући се да му их талијански солдати, који су се свуда врзмали, на очиглед не покраду. Ишао је лагано, чобанским кораком, гегајући се у ходу безбрижно, а за њим кудрави овчарски пас који се од свог домаћина није растављао. Преко рамена му је висила торбица са храном и водом, јер туда, у каменим предјелима, извори су веома ријетки.

Сваке године, у позну јесен, Илија се са овцама спуштао на зимницу поред мора. А кад би наишао на Тројицу поглед би му се увијек дуго задржавао на онај гај младе багремове шуме. И ове јесени када је вече било пуно хладне стрепње па и сам он, Илија се гледа-

јући тај гај сјекао раног дјетињства. У прољеће, када је полагано, с главице на главицу издизао стоку на планину, сједио би у гај и удишући опојни мирис багремовог цвијећа размишљао о својим дјечијим жељама, о будућем животу. Док би он тако ћутао лежећи на протрту струку, овце би мирно пасле зелену, прољетњу траву у дубрави. Као и већина сељака, Илији се више свиђала јесен од прољећа. И ето, баш ту, на Тројици, док је Илија стајао размишљао, док су овце једна за другом скакале по међама изнад пута, он опази старог пријатеља Марка са којим су биле повезане многе успомене из његовог дјетињства, које се није макло много даље од тог багремовог гаја. Прије него што би пустио стоку на пашу, Илија је сваке сунчане недјеље пред рат рано устајао и скупа са Марком плавокосим младићем, сањалицом, одлазио у малу шуму багрема. Тамо су, сједећи на једној трави, са рукама пуних багремових реса причали о сеоским дјевојчицама, о свему што је онда било за дјечаке њихових година најинтересантније. Њих двојица постали су тако истински пријатељи, мада је Илија био чобанин, а Марко син нешто имућнијег човјека и што је најважније ђак, са бољим изгледима на живот.

Пријатељи се срдачно поздравише и почеше разговор о времену које засада, никоме добро не обећава. Онда Илија рече мислећи на Италијане назвавши их поганским синовима и кокошарима да нам ни жене ни сестре неће мимоићи конфискација, и да су карабињери већ окрвавили пушке на неким младићима у Боки. Сунце је већ залазило преко Обосника. По голем стијењу око Залива падала је црвена свјетлост, а праменови облака прозирних потањали су у свечан мир и пурпур. Вече је било мирно, само је чактар са овна предводника одјекивао по голим странама. Два пријатеља су идући полако за овцама наставили разговор о посљедњем догађајима, о убијању људи, о паљевини кућа и о томе да Италијани затвореницима дају ричиновско уље и у масама одводе у интернацију. Послије краће ћутње у

којој су се обојица предали успоменама из дјетињства бјежећи од онога што је гасило сваку радост, наставише разговор о багремовом гају и на крају се договорише да га још једном посјете.

Трећи дан пошто је Илија стигао на зимницу, дође у посјету код њега Марко и одмах са врата рече: „А наша шума? Како су били лијепа она дани! У рату људи подивљају”. Затим Илија предложи да прве недјеље која дође посјете своје багreme.

— Не смије се, горе су Италијани — рече Марко.

— Зашто не смије? Ја сам са стадом прошао поред њих; зачудо нијесу ни ријечи прговорили.

— Онда идемо у недјељу — сложи се Марко.

Као искусни планинари кренуше они тога дана у багремов гај, мада им успут нека жене рече да се очекује рација у селу. И додаде да ће овога пута учествовати у томе казнена експедиција црних кошуља скупа са четницима, жандармима и осталом диганијом. Младићи наставише пут говорећи да такве приче нијесу ријетке откад су дошли Италијани, а често су њихови творци имали за циљ да тиме заварју и заплаше неког. Пошто прескочише цесту угледаше старе багreme од којих је добар дио био сасјечен. У последње вријеме Италијани су од страха сјекли сва стабла поред аутомобилског пута и стварали чистине, чак без жбуња. По земљи су лежала млада багремова стабла притискујући гранама позно јесење цвијеће. Кад дођоше на средину гаја, на онај мали пропланак гдје су се најчешће одмарали, сједоше на земљу и дуго остадоше ћутећи, очију упртих у плави, далеки свод. Доље је лежало поље, дјелимично узорано и засијано. На пучини су могли одатле да виде италијанску крстарицу која се усидрила на средини залива. Знали су — она ту већ данима стоји и сељаци је зову „шаруља”. Иначе, залив је био сасвим пуст. Нигдје ни једне барке да по плавој површини остави сребрни траг. Само су са „шаруље” грували топови у правцу Орјена. На палуби брода најприје се дизао густи дим,

а онда би се у даљини чула потмула експлозија. Знали су они да су тамо негдје борци Орјенског батаљона, мада их никада нијесу видјели.

— Шта би нам учинили, да нас сада ухвате Италијани — рече Илија. Можда је истина оно о рацији?

— Понудили бисмо им печених жаба — и били бисмо мирни, одговори Марко са тихом подругљивошћу.

Одједном престаше да говоре. Иза леђа су чули неки шум, затим сашаптавање и говор на језику којег нијесу разумјели. Скупа се окренуше у правцу одакле је тај шум долазио и угледаше десетак војника у зеленим униформама, са кокошијим перима у клобуцима и десет пушака уперених према њима. За трен ока им се све мисли прекидоше ако ножем отсјечене и они остадоше тако ниједи неколико тренутака. За тили час су их везали, затим су кренули. Пет војника напријед, пет позади. Водили су их као зликовце у правцу аустријске тврђаве на Тројицу. Тамо их један бивши жандарм, тумач и италијански шпијун престриже оштрим погледом и најприје упита: којој комунистичкој јединици припадају и гдје им је штаб. Ситан, али кочоперан војник унесе у канцеларију двије торбице у којима су били понијели храну за тај излет.

— Ко вам је донио храну — наставише са питањима. Реците нам његово име умјесто штаба, јер смо обавијештени да сте бандити. И не правите се глупи.

Пошто младићи наставише збуњено да шуте не схватајући од свега тога ништа, тумач им се обрати:

— Моје је мишљење да сте ви партизански курири и да сте пошли да обавијестите штаб комуниста о почетку рације. Вас су ухватили војници господина поручника и, ако наставите овако да ћутите, они ће са вама располагати, а то значи они ће вас — стријељати. Офицер затим настави разговор са тумачем на италијанском а онда се овај посљедњи поново обрати младићима:

— Поручник нам је казао да се ви вјероватно плашите комунистичке завјере. Будите увјерени да ће

све што нам одате остати гробна тајна. Што се тиче тога — немајте бригае. Иначе, не кажете ли мјесто штаба, чека вас, овдје нема шале — плотун у чело... Зато брже, момци, немамо времена. Изговоривши то, тумач поче да трља руке шетајући се нервозним коракком по канцеларији.

Са „шаруље” су и даље грували топови. По кршевитом Орјену водила се борба. Они су то знали Али ништа више од тога, и жељели су да буду негдје тамо, са њима, јер су вјеровали да тамо нема страха, да тамо и једино тамо има ширине. А онда су се сјетили тумачевих ријечи о рацији и о „картибјанки” која важи само за фашисте. Покушавајући да споје све то што се данас догодило, момци су стајали мирно прибијени један уз другог, окренути према столу. На сва питања нијесу ни ријечи проговорили, јер нијесу знали шта да говоре. Официр је мирно сједио за столом на коме је лежао откочен пиштољ. Након дуге паузе он се потруди да говори српским језиком:

— Ви кажете штаб... идете кућа. Не кажете — моји војници... пуцати. Затим позва Марка ближе и као шапатом су саопшти: Ти син богати човјека, идеш на студије у Италија, кажи?

Младићи се поново нађоше један поред другога. И би им лакше. Онда их одведоше из тврђаве и поставише уза зид. Официр подвикну оштро на италијанском, нашто војници подиглоше пушке и уперисе их на двојицу младића, са чијих лица још није могао да сиђе израз зачућености. Тај израз остао је и касније неизбрисан када грунуше пуцњи десетине војника и тада њихова крв попрска тамне зидове аустроугарског утврђења.

Два дана су тако лежали, ничице са лицима заривеним у траву. Сељаци су пролазили у град, свраћали и гледали их са отстојања. Нико им није смио прићи нити им главе украсити позним јесењим цвијећем. Само је кудрави пас Илије дошао по трагу господара и облијетајући око њега закрављеним очима колутао и

болно завијао, плачући на тај начин за својим господаром. Другога дана докони италијански војници вјежбајући се у нишањењу убили су пса. Тек трећи дан су их закопали по наређењу оног поручника у багремову дубраву где су их ухватили. Око њиховог заједничког гроба сада расту млади багреми. У прољеће њихове бјеле ресе вјетар стреса на гроб ширећи онај исти опојни мирис когасу они двојица толико вољели.

СВЈЕТИОНИК

Док је младић спремао велику свијећу на петролеј за свјећарење и окупљање рибе, најстарији рибар у барци, наслоњен на велику мрежу, туноловку, којом се лове крупне рибе, поче причу, једну од многих легенди из посљедњег војевања.

— Било је то — говорио је стари рибар — онда, када су се Њемци повлачили из Боке. Добро сам запамтио ту ноћ. Бура је фијукала, подизала валове и са њима бијесно ударала по обали. Са ове стране залива праштали су митраљеви и пушке. Њемци су грували топовима.

Касно увече прошао је поред моје куће Иво Ђурановић. Ишао је тешким, уморним кораком, једва вукући ногу за ногом. Напрезао је и последњи дио снаге да одоли поамној бури. Вјетар га је на махове заустављао, сипао му прашину у очи, те је застајкивао и придржавао се камених браника, који су подигнути уз пут, поред залива.

Било ми је чудновато куда иде у касно доба ноћи. Гранате су праштале високо преко њега, док су му пушчани меци фијукали около главе. Ишао је према ували гдје му је била привезана барка.

Крупан и развијен, стари и искусни морнар, Иво Ђурановић, бијаше поуздан поморац. Он је на туђим бродовима опловио читав свијет, прежевио многе олује и два велика бродолома. Његове су очи гледале копно жарке Африке, леђа му је прљило екваторско сунце.

Нога му је крочила на копно сваке приморске земље, осим Нове Зеландије . . .

Имао је мало имање и у гладне ратне године више је притезао каиш и постио него што је мрсио. Био је сиромаш али до крајности поштен човјек. Умро би од глади, а туђе не би дирнуо. Необично је волио своју породицу, жену и сина. А ко и не би волио онако дивну жену, какву је он имао.

Његова Јоке, висока и јака, потсјећала је на оне жене које сликари и вајари узимају за модел љепоте. Као дјевојка очаравала је све момке околу залива својим витким стасом, који је у исти мах био и снажан и гибак. Имала је поносито држање, косу увијену у велики чвор на затиљку и лијепе, крупне плаве очи. Син му је био красно момче, лијеп, и здрав као да је од стијене одваљен.

Њих двоје волио је Иво Ђурановић као очни вид. Код наших морнара то се догађа. Младост проведу лутајући по мору, а под старост се, већином као сиромаси враћају на рођено огњиште, смире се и оставе пустоловине, окуће и почињу породични живот.

Сто пута ми је Иво рекао:

„Човјек треба да воли своју породицу. У њој се рађају клице свих љубави: према слободи, родном крају, љепоти, умјтности — према свему.”

Те ноћи када је Иво Ђурановић прошао поред моје куће, Њемци су оступали с оне стране залива. Бјежали су из Боке. Одлазили су као бијесни пси, увијек спремни да залају и закољу. Партизани су стално пуцали и журили да се што прије превезу на ову страну залива, да би потјерали Њемце. То су били борци Бокељске бригаде.

У почетку сам мислио да Иво Ђурановић жури да превози партизане. То је често радио за вријеме рата.

Није стигао ни до увале, а понво се повратио натраг. Дошао је мени. Умјесто „добро вече” рекао ми је:

„Комшијо, можда се никада више нећемо видјети. Одведоше моју Јоку и сина, проклети били . . .

Двије крупне сузе скотрљаше се низ чекиње браде. То ме забоље јер код нас старији људи тешко заплачу. Усне су му непрекидно дрхтале:

„Одвели су моју рођену жену да је силују, они, Њемци, и сина, мојег јединца, да га стријељају...”

Дрхтао је. Чини ми се да никад у животу нијесам видео човјека да се тако тресе. Нервозно је ломео прсте и гризао усне.

„— Њемци, душмани...”

Онда ме замолио да пођем с њим до барке, да је спремимо. Полагано смо се спустили низ крш до мора. Из мале кућице узели смо весла. Иво Ђурановић је ушао у барку и намјестио их за веслање.

„Збогом” — рече ми при поласку.

— Довиђења! — одговорих. И дан данашњи не вјерујем да ме чуо.

Да би савладао узбуркано море веслао је снажно. Барка је лагано одмицала према другој страни, гдје су још били Њемци, његова жена и син. Ја сам се полагао упутио према свјетионику и сјео. Са бијелог стуба, бљесак свијетла пресијецао је залив. Дуго сам ту стајао и гледао у узбуркано море.

У тами сам барку убрзо изгубио из вида...

Кад сам хтио да кренем кући трже ме један једини пуцањ. Поново сам сјео, чекајући да рафал свијетлећих метака полети са наше стране на непријатеља. Одговора није било. Ништа се није чуло.

Одједном након извјесног времена од пуцња, нешто је тупо ударило у обалу испод мене. Погленао сам и видео барку. Помислих да се сигурно искрцао на другу страну залива, па је морска струја, која је овдје врло јака доувкла барку овамо.

Полагано сам се упутио кући. Те ноћи нијесам спавао. морила ме нека сумња, бојао сам се да се Иву није што доодило. Ја сам са њим провео младост, а једно вријеме смо заједно пловили.

Сјећао сам се наше младости и првих рибарења на удицу, димљивих морнарских кафана у прекоморским земљама, свега до малопређашњег „Довиђења.”

У зору су наши прешли другу страну залива. Сјутрадан је читава Бока била ослобођена...

Тек трећи дан однекуд је дошао мој рођак. Причао ми је о Иву Ђурановићу.

Оне ноћи када сам ја сједио код свјетионика и чуо онај један једини пуцањ, погинуо је Иво Ђурановић. Убио га је Њемац. Сина су му нашли мртва тамо на другој страни залива. Рођак ми је причао да се Ивовом сину видјела рупа на челу и затиљку. Туда је прошао метак а онда га је неко избо ножем.

— А жену? — припитах рођака.

„Оне ноћи када су Њемци оступали и њу су са сином повели на ону страну залива — причао ми је. Сина је стално наговарала да бјежи... Преклињала га је да бар он спаси главу. Он је покушао, но сустигао га је метак снајпера. Њу су затим стријељали и бацили је у море. Никада је нијесу нашли.

— Ја код куће чувам њихову фотографију...

Тако је рибар завршио причу о судбини поштене породице.

И сада, док свијетло свјетионика на махове обасја уски тијеснац залива, чини ми се да гледам њих троје, чија је крв по плавој пучини црвено исписала жрваву бајку не тако далеке прошлости.

УДОВИЦА

Дубоке боре и набрекле вене одавно су исцртале вео старости по лицу Маре Триповић. Та се мрежа почела прести онога дана кад јој је умро муж. Од тада се читав њен живот преврнуо, пошао натрашке, као што иде рак у понту. Маре је остала самохрана удовица, без дјече, на мршавом имању. Мало шуме на падинама Врмца, једно омитарено магаре и коза „Зеке” — то је њена имовина.

Кућа удовице је поред саме сеоске воде, уз пут. У њој нема ништа до једног зарђалоџкревета и огњишта са камастрама. Под је већ давно пропао и некад уски простор између дасака толико се проширио да кроз те рупе човјеку може и нога пропасти. Плафона нема, па се виде почађале тигле на крову. Зидови су ишарани чађавим линијама. Испред куће расте мурва, али и она је у коријену шупља. Ту су некад кокошке, док их је било, носиле јаја.

Сва у црнини, сама и самохрана, живи Маре послје мужевљеве смрти. Дани јој пролазе у шуми, са животињама. По читаве дане чува козу и магаре на пасишту у Почулима, а у Котор иде ријетко. Кад устреба петролеја или брашна, Маре насијече магаре дрва па га прода на которској пијаци и купи понешто што јој је потребно.

Вјечно искрпљене котуле, запуштена, усуканог тијела и лица боје ржаног круха, живи Маре већ дуго времена. Сеоске славе, сијела, мобе, и вјеридбе — све

то прелази мимо ње, а да то она и не осјети. Она само осјећа и посјећује покопе пред црквом, па и њих увијек пропрати кукањем за својим другом.

Маре сваке недјеље посјети гроб мужа и на њему запали лојану свијећу, а код куће гори кандило. Кући дође сва забраћена и задихана, као да има задуху. Онда по женски, тако да су јој обје ноге на једној страни, појаше на магаре и пође да чува. Магаре привеже на пољани повише Контове куће, а козу за грабовину да брсти оне вршчиће, да се ђавоља шума даље не тићи.

Из Почла, гдје Маре редовно чува, лијепо се види црква пред којом је закопан њен муж. Она, додуше, не види гроб, јер на њему нема ништа осим сасушених вијенаца од којих је остао само воштани папир и жица. На гробу има двије плоче. На оној плочи што се налази повише главе мрца сваке недјеље се пали по једна, а на задушну суботу двије свијеће и кандило. Маре тврдоглаво вјерује да све то користи души њеног покојног мужа и нико не покушава да је од тога разувјери. Скупа са покапаним воском, на ту сиву плочу слиле су се и сасушиле сузе које је удовица просула клечећи и јецајући над тим драгим мјестом које из Почула не види. Али, она га лако одређује издалека. Оно је одмах ту, уз ону лијепу гробницу од бијелога корчуланског мермера. И гледајући ту туђу гробницу она се сјећа своје несреће, а уопште и не мисли о ономе што види. Тада јој пред очима пролази сваки тренутак брачног живота — све што се дало запазити од оног бојажљивог познанства и првих пољубаца до посљедње ријечи коју јој је муж рекао. Маре је од оних бокелских жена које врло брзо исказују љубав, а тугу и жалост још брже.

Сјећала се Маре и своје љепоте. У младости је била права баница, а и он покојник био је као вила. Висок, мораст, широких плећа, пун оне мушке куражи која заносно мами и осваја дјевојке. И увијек је био тако лијеп све до онога дана када се спотакао у главици враћајући козе и преко једног камена сломио кичму. Кад је умро, сузе су му оросиле очи. Жену је

на очиглед свих оних који су га пред смрт стражарили загријо и пољубио. Послије тога је издахнуо и Мару завијек оставио удовицом. Од тада се и имање осуло и стока нестала.

Ту на оном бијелом камену у Почулима, који се раније сваке године бијелио због забране, Маре и Јово су се први пут пољубили. Тада су се зарекли једно другоме да ће се вјечно вољети. Кад год би Маре видјела тај камен који је посивио, јер се више не бијели због забране, њој су сузе навирале у очи, а у грлу јој се нешто стезало, тврдо као орах. Никад није плакала као друге жене. У болу се само стресала, а грчеви су јој развлагали усне у очајничко јецање. Дубоки уздаси, од срца се стресају груди, и нарицање низ Почуле — то је њен плач. Кад је толико растужи тај изблиједјели камен, она заборавља све, па и чобане око себе. Удара се шакама по челу и сљепоочницама тако да осјећа подмукли бол, расплете косе, па кука и дозивље:

— Јао, Јово моје сунце!

Они који увече пролазе поред њене куће причају да је страшније Марино кукање неголи завијање шакала у Кртолима. Њени јауци су особито језиви у ноћној тишини, јер она у њих уноси читаво своје биће.

Тај биједни живот створења које душевно пати, за непуне двије године сву љепоту ове зреле жене, неистрошене порођајима, уплео је у дубоке боре по лицу и челу. Некад бујна дјевојка, сада се сажела у усукану старицу.

Увече је удовица сама сиједила на труп крај огњишта. У чамотињи, кришом и од саме себе, у памети је биљежила све важније догађаје у селу. Ту у самоћи она је памтила када се ко вјенчао, родио или умро. Тим се пословима занимала још и као млада дјевојка. Сада ју је то памћење сеоских догађаја потсјећало на срећне дане минуле младости, исто онако као што ју је бијела гробница сјећала на вољеног друга или онај сиви камен у Почулима на прво познанство. А када лијега, око ње расте досадан круг самоће и тешка, мо-

нотона тишина која се обично ствара око самохраних удовица.

Сталним удаљавањем од свијета, постепено али сигурно, примицала се Марина потпуна пропаст. О удовици нико није мислио, осим сестре јој Јане која је удата далеко ван граница Црне горе. Јане је исто тако добра душа као и Маре. Пошто су јој сељаци писали о скорој сестриној пропасти, она одлучи да јој пошаље сина Милана да је бар пред смрт разговори.

Право говорећи Маре је сестрића већ давно заборавила. У животу га је видјела свега два пута док јој је покојни муж био жив. Једном је сестра посјетила њих са дјецом, а једном они њу. Али, Милан је тада био дијете од пет година.

Кад је позне јесени 1941 године Милан закуцао на њена врата, она је помислила да Италијани долазе да је воде у интернацију.

Гледајући пред собом здравог момка од својег соја, њој одмах би лакше. Напустила ју је она досадна самоћа. То је била прва ноћ откако јој је умро муж да није плакала пред спавање, а ни по ноћи. Сада је само јастук квасила сузама.

Милану су свашта причали о тетки, па и то да је луда. Због тога се он од ње помало бојао и у свему јој повлађивао. А када му је тетка испричала колико му мајка има година, он је од чуда занијео. Помислио је, доиста је полудјела.

Пошто се увјерила да јој сестрић све послове лијепо и тачно свршава, јер она је пазила на то како ће свезати магаре, Маре завоље Милана свом преосталом снагом своје љубави. Дошло је вријеме да више није могла издржати, а да се коме не похвали како има доброг сестрића.

Једне недјеље, на повратак из цркве, добро се исплака, и онако у црнини пође код прве комшинке. Дуго се са њом разговарала. У почетку су причале највише о њеном покојном мужу. Обје су то причање зали-

јевале јечменицом, сузама и уздасима. На крају је комшинка причала о Милану.

— То је златно дијете. Све ће ти учињети, да му је просто и благословљено.

Милан је по дану вршио све оне послове које је раније обављала Маре. Ноћу је, и послије „коприфога”, одлазио по селу и касно се враћао кући. Тетка га је увијек чекала док се врати. Тада би га са старачком досадношћу запиткивала гдје је био, а у себи је мислила да води љубав са неком дјевојком и то ју је радовало. Мислила је: „Ожениће се, па ће заувјек овдје остати”. Онда је Милан у кућу почео доводити своје другове, па чак и неке непознате, које Маре никад у животу није видјела. Они су сједили око огњишта и о нечему тихо разговарали.

Откако је Милан почео доводити другове, Маре је увијек сједила на кревету и под ногама држала врућу опеку да јој се топле ноге и да се лијечи од назеба. Разговор младића није прислушкивала, јер је била увјерена да та момчадија разговара о сеоским дјевојкама.

Дању Маре све чешће иде по селу. Хвали сестрића и никада не може да га до краја нахвали. Казује кад се ко родио, што нарочито занима радозналу дјецу. Она ову старицу коју су у почетку са страхом гледали сада слободно запиткују када је које рођено; када је умро тај дјед и та баба; када се оженио стрико... Само се нико не усуђује да је пита кад јој је умро муж, јер знају да би је то расплакало.

— Ти си, Божо, рођен на Божић, а брат ти Неђељко на свету неђељу.

Али, као што су дјеца брзо завољела та Марина причања, тако су им она брзо постала и досадна. Она су хтјела нешто ново, а стара је причала увијек исто: кад се ко родио, умро, оженио или вјерио.

Најприје су старији за Маром почели говорити да је „поп у котули”, а онда то прихватише и дјеца. Она би то радо рекла и у лице да се нијесу бојали Милана. Удовица то пак није примјећивала. Она је једнако во-

љела све људе, па је вјеровала да и њу сви воле и да учествују у њеној тузи.

У зиму те исте године неочекивано се Милан изгуби, нестале као да је у земљу пропао. То је поново потресло сва Марина осјећања. Поново је почело кукање у кући удовице, али не више за мужем него за Миланом.

Другог дана Мари је најближа комшинка казала да јој је сестрић отишао у партизане, а последије непуне двије године опет јој рече да је погинуо негдје у Босни, борећи се против Шваба. Кукање опет завлада у кући удовице, а једна комшинка из страха да се не сазна ко јој је казао пође код ње и поновно јој слага:

— Чујеш, Маре, изгледа да Милан није погинуо. То су наши само онако просули ријеч у народ да те Талијани не затворе.

Удовица је доведена у такав положај да више никаквим вијестима није вјеровала. У срцу јој се скаменила вјера да је Милан жив, јер људи се тешко одлучују да мисле о ономе што је најдрње, а те непожељне мисли се саме намећу и копкају по свијести.

Напокон се свршио и тај крвави рат. У Боку је дошла нова војска. Кажу да су стигли борци чувене П далматинске бригаде. У село испод Врмца стигла је само једна чета. Случај је хтио да у тој чети буде неки војник који се борио скупа са Миланом. Он је лично дошао код Маре и питао је ли она мајка покојног Милана.

Дуго је тај непознати, али Мари близак човјек, причао о борбама по Босни и Сутјесци и о храброј погибији њеног Милана. Све је то она заливала сузама које су јој се сливале низ образе на дрхтави подбрадак. Требало је много суза и јецања па да само мало заборави свог сетрића. Сада више није имала никог блиског, од својег соја, ко би јој утјешно чемерни живот. У рату је огољела и обосила.

У селу је нова власт дијелила храну и обућу. Маре се упути раскопаном сеоском улицом према школи која се налазила насред села. Ту се вршила расподјела.

Успут се десило нешто нечекивано. Дјеца су с једне велике међе викала за њом:

— Кад сам се ја родио, а? Кад ми је умро дјед? . . .
О. о . . . поп у котули . . . о, о . . . поп у котули!

Старица је црвењела од једа и не знајући како да ућутка ту распуштену дјецу, која су тако брзо осјетила слободу и нестанак њеног Милана, викнула је на њих:

— Мулади! . . . Мулади једна шпорка! Лако ви се са мном ругати. Али, неће се заборавити да се и неко мој за ово борио. Мулади безобразна . . .

Постиђена дјеца би престала. А Маре се непрестано сјећала својих изгубљених. Мисао на мужа долазила јој је однекуд из потсвијести, док је Милана жива гледала пред очима.

ШЈОР ШТЕФИЦА

Како је и откуда дошао у наш град то вам нико неби знао тачно казати. Кажу да му је отац био потомак неких Француза који су прошлога вијека били окупирали овај град, а говоркало се и да је ванбрачно дијете оне луде Стојанке која је дуго година живјела ту, на радост дјеце и беспосличара, док није једном нестала незнано куда. Зли језици су измишљали још много верзија о поријеклу овог чудног човјека, а он је све то мирно слушао, ничим се није трудио да докаже ко је од ових душебрижника у праву и на сва задиривања једноставно је одговарао: — Та сви смо ми божји људи—.

Становао је на углу Губчеве и Бежанске улице. У једној шупици троспратне зграде, која је некадашњем кућевласнику, старом поморском капетану, служила као остава, био је читав његов свијет. Све што је било даље, изван та четири мемљива зида, било је за њега неинтересантна спољашњост која га баш ни мало није занимала. А оно што је било у шупици била је гајна за бројне станаре ове куће и за читав град. Јер, за двадесетак година, колико је он ту, нико није завирио унутра. Једини његов сустанар био је велики сргасти мачак којег је он од милоште звао „Матори“. Тај мачак био му је једини друг, јер он нити је имао, нити је тражио другога друштва. Сви људи су за њега били „злобници, надувене мјешине, тифусари које треба објесити“, па зачудо ни дјецу није волио. А ипак није био злобник, редовито је ишао у цркву и редовно се молио богу.

Звали смо га „шјор Штефица.” И о поријеклу овог имена не бих вам знао ништа одрђено казати. Знам да то није било његово право име. Назвали су га тако јер је код нас Штефица ријетко име, а „шјор” је уобичајени „персон” за старије људе. Он се није бунио што смо га тако звали, а то је било довољно да му име и остане. Ако данас ма кога у мојем граду питате за шјор Штефицу, свако ће вам испричати мноштво прича и прича о њему и са жаљењем казати да је прије двије године умро, јер он је колико толико био мали куриозитет овог приморског градића.

Мистериозност која се годинама плела око овога човјека разумљиво је заголицала радозналост људи у граду. Сва настојања да се уђе у тајну оне његове шупице остала су само покушај. У њој се само с времена на вријеме могао пробити зрачак свјетлости кроз напуцкла врата. А онај мачак, једини неразумни свједок онога што се догађало унутра, био је нијем.

Шест дана у недељи шјор Штефица је био улични продавац ситнарија. На углу неке прометне улице изнио би свој расклиматани, бишали стол, поређао на њему своју „робу” и нијемо чекао муштерије. А његова роба биле су флашице разних величина, ланчићи, крстови, иконе, дотрајале, и разне старе књиге које су биле толико „купусасте” да им се није знао ни аутор ни издавач. Сједио би ту од јутра до мрака и погледом звао ријетке муштерије. Пазарним даном код њега би сељанке куповале те флашице, требају им за лијек из апотеке или свету водицу из цркве. Дјевојчица би купила ланчић са крстом или икону Богородице, да је носи на прсима. Навратио би радозналаца да погледа, па би нешто и купио, не због вриједности, већ из пијатета према старцу. Све муштерије шјор Штефица дочека без и мало трговачког духа. Ако затражи неко показао би му, а ако не ништа. Сатима је знао сједети ту да ни једну ријеч не измијења са пролазником. Ако би се окупила дјеца он их је само мирно посматрао, а ако би га задиркивали молио их је: — „Бјежите дјецо. Та

сви смо ми божји људи". Увече би спаковао све ствари и однио их, да их ујутру ту или негдје друго изнесе.

Седмого дана у недјељи могли сте га видјети у цркви или на гробљу. Сваке недјеље палио је свијећу и на иконостасу остављао два динара. По завршеној миси отишао би на гробље и ту сатима шетао од гроба до гроба, код свакога се задржавајући и читајући написе. Говорило се, у шали, да је знао наизуст избројати све мртве чија је имена прочитао. Био је ријетко побожан човјек, а то се видјело и по томе што никада није псовао, а ако је од некога чуо псовку бјежао је од њега, као од нечастива.

Обичним даном носио је поцијепано, шаролико одијело, а недјељом је као по правилу навлачио похабани црни фрак рађен по француском кроју. Одкад људи знају њега, знају и за тај фрак.

За старце његових година била је необична гипкост коју је он имао у покрету и манирима. Мало пискави глас и смежураво бездлако лице, наслућивали су знаке женскости, која се још огледала и у ходу. А, ипак, жене је мрзио као ријетко ко. У граду је дуго кружила једна прича која је требала да буде објашњење овог његовог женомрзља.

Зарадио је он био — причали су — велики новац. И загледао се у неку Катуну праљу, која је била на гласу као брбљива, али лукава жена. Намиришала она његов новац, почела обигравати око њега и он као сваки смртник пао на кољена. Тепала му све док није и посљедњи динар извукла из њега, а онда му окренула леђа. Он се јадник касно тргнуо, па када је видио да је преварен, лелеком огласио диобу од свијета. Од тада је, кажу, замрзио не само жене, већ све што иде на двије ноге.

Неколико година пред смрт још више се повукао у себе и своју шупицу. Престао је и да тргује. С времена на вријеме изашао би на улицу, али то више није био онај добро познати шјор Штефица. Био је то већ орогнуо старчић који се као сјенка вукао улицама. Сада му је постала страст да иде свако поподне на обалу мора

и да у прозирно плаветнило гледа како се рибе праћа-кају. А предвече отишао би до гробља и ту остао до касно у ноћ. Понављало се то из дана у дан, па људима постало чудно. Једни су тврдили да је на гробљу закопао повећи ђуп са новцем и да иде сваке вечери да га чува. По граду је почела да кружи прича како је он врло богат и почело се нагађати коме ће тај новац оставити послије смрти.

— Јевреј је то, кажем вам ја људи, а они знају намлатити и сачувати пару.

— Никоме не да да уђе у собу. Боји се да га ко не покраде.

— Она прича са Катом није истинита. Није му она дигла новац, него је побјегла од њега, јер је био тврдица, па јој није давао ни динара.

— Комшије причају да сваке ноћи до касно броји новац. Не може га пребројити за једну ноћ? Чује се споља како звекећу златници.

— Зашто он иде сваке ноћи на гробље? Тамо је закопао новац. Мисли ту је најсигурније.

— Неће му требати за онај свијет.

— Не, али људи као он рађе га закопају у земљу него што га дају другоме.

— Побожан је, могао би га дати цркви.

— Побожан? То је само његова маска. Побожни су највећи богохулници.

— Требало би га уходити. Видјети гдје је оставио новац.

— Чува се он. Ако примијети да га неко прати, онда само сједне на првом гробу и шапуће нешто гледајући у звијезде.

— Можда је он, људи, вукодлак. Можда чаробњак па разговара са богом. Или је луд.

— Чудан човјек . . .

Овако се причало по кафанама, на обали, свуда. Око њега су ницале најчудније приче. Сви су били начисто са тим да је ријетко чудан и тајанствен, али сви су хтјели докучити његове тајне. Ако је вукодлак

требало би га убити или анатемисати, не дозволити му да улази у божју кућу, а ако је само настран човјек, требало би му ишчупати онај новац прије него што умре.

Сви су вјеровали да је врло богат. Зарађује? Истина мала је то зарада, али из дана у дан за толико година, накупило се тога. Не троши на облачење, још мање за провод, значи, новац негдје спрема. И сада је требало дознати што је наумио са тим новцем. Кома ће га оставити, или ће га једноставно закопати у земљу да ту остане заувјек. Бриге су замарле мозгове, ломиле језике, а он је остајао исти, истина мало чуднији у другим очима.

Пресријетали су га људи на улици, покушавали да му се приближе, нудили га цигаретом или нечим другим, али он их је све одбијао: — „Имам ја. Свега доста имам. Ништа ми не треба”. Хтјели су да стекну његову наклоност, новца ради, јер ту је богатство. Али нијесу имали среће. Он је увијек неповјерљив, па је такав и остао.

Једне ноћи када је ишао на гробље пошла је за њим и група радозналаца. Жељели су да виде што тамо ради, гдје је закопао благо што чува. Он је дошао на гробље, мирно шетао између гробова тражећи нешто, а онда последије читавог сата сјео на један од гробова, почео нешто да шапуће и да пружа руке к небу. Час је шапутао, час се гласно смијао, тако да су се они што су га пратили побојали за своју кожу. И када су хтјели да побјегну он их је примијетио, дао се у трк за њима лудо вичући. Та његова вика дигла је на ноге читав град. Једни су се смијали, други су га сажалењевали, а и једни и други били су увјерени да је полудио.

Неколико дана последије ове вечери није излазио у град. Затворио се у своју шупицу и отуда се и дању и ноћу чула нека неразумљива вика и врискови. Неки су предлагали да се позову жандарми, да бар они уђу унутра. Други су предлагали да се доведе љекар, па да

се људак пошаље у болницу. На крају су се сложили да га за још неколико дана не узнемиравају.

Прве недјеље која је дошла у цркви је била велика маса. Рано изјутра побожници су се почели купити пред црквом. На велико запрепашћење неко примијети на врху звоника шјор Штефицу. Обучен као што се обично недјељом облачио, са црним фракком, стоји мирно посматра свјетину испод себе. Међу женама наста врисак. Мушкарци се избезумише, не знају што да раде, а са свих страна дотрчало и мало и велико да види приказаније.

— Полудио је човјек.

— Мичите дјецу. Може свега да буде.

— Скочиће одозго.

— Треба га спасити. Нека се неко попне горе.

Два човјека потрчаше у цркву да се степеницама попну до звоника. Онима пред црквом стао дах. А шјор Штефица гледа збуњени народ.

Мало касније стигоше и два жандарма. Покушаше и они са спољне стране да се попну. Радознала дјечурлија тискала се да све из близа види. Они старији им не дају да приђу.

Када су се она два човјека успела на кров и када им је требало још неколико корака па да га дохвате, шјор Штефица пусти неки надприродни крик и стрмоглаво се баци са звоника.

Четврт сата касније његово згурено тијело, замотано у цираду, лежало је пред црквом, а градски љекар вршио је увиђај. Она два жандарма са још неколико радозналаца отворили су шупицу и у њој нашли мртвога мачка и на столу писмо са два динара. У писму је писало:

„Надувене мјешине!

Мислили сте да сам богат, а преварили сте се. Ова два динара дајем ономе ко ме баци у море. Сваке ноћи сам на гробљу тражио мјесто за свој гроб, али тамо све смрди.”

ЗАТРАВИО ГРОБ

Жену није имао, али зато није патио. Проста је била његова срећа: пет крава, бак и колиба. Виноград на усни модре обале шуми о пању среће. А бак? Гледа краве као делија, риком се газди мамурном јавља. Не. Каквом газди? Којему газди? Газда је власник буђелара. Његове су руке без синцира: широке, бијеле, пуне.

— О, ви, људи бјелоруки— чује се шапат мора. Шума. Гај около манастира. Бријег и поглед слили се уједно. Бак удара репом по крстима. Шали се, руга воловима, њих су претукли, да не мисле на краве, да им шије набију пустине, таљиге и јармови. Чобан мисли. Мисли су луде: он да буде газда. Телица удара у виме. Друго се облизује. Слатко је мајчино млијеко. Орао атерира на кокошку. Одбрану не даје Кривични закон, већ фишек. Здими му фишек под крила да проба је ли олово врело.

— Адвоката ћу ја да ствари ишћерамо на чистину — каже Вуко Ераковић и маха прутом.

Бријег је одавно никао. Кад је планета у порођајним мукама рађала планине и долине, бријег је био мален, новорођенче. Тихо су расли бријег и чобан на њему. Расли су и срасли као калем на оној трешњи поред извора. На бријегу је имање, право. Више него право. То је контија, мала латифундија.

Глупости.

Тако се конте хвали пред гостима из Трста. Ово није његово. Ово је наше, куће Ераковића, моје. Бабо

ми је на овом имању, на овом бријегу, маслине садио. И смокве. Виноград је покосила филоксеро. А ђедо? Он је међе градио. Од крви је из Нахије утекао. Разбојник стари, јуначина. Турску је главу на јатаган носио у једној руци (Смако је неког Арслана на прагу Никшића, тако кажу), а у другој сина, баба Вуковог. Смирио се на Приморју. Конту је служио. Контеси воду носио.

Срамота.

Није могао.

— Пут за стоком кад ти се крива — ијетко је рекао конте.

За стоком...

Чобанска ширина. Дубрава густа. Скривене змије пиште. Хоће да праште краву међу рогове. Нећете мајчине кћери па да имате златну медаљу за јунаштво. султанов ферман или дукат млетачког дужда. Стари сам ја чобан. Чувао сам границу Нахије од балија, акамоли нећу краве и бака од змија. Тако се куне ђедо, а Вуко једе дивље крушке и хвали се:

— Слатке су. Јесу, образа ми...

— Е, погани! Јунак не једе слатко, „лизни-близни“, већ мяса и кртоле, а онда се насрка варевине да крв узаври — паметно учи ђедо унука.

Крв колута као новац. Претаче се. Увијек је у кући Ераковића, дому на бријегу, само по једна свијећа горјела, једна мушка глава живјела. Ђедо је оставио јатаган и узео прут, бабо Вука Ераковића сломио је прут и узео ралицу.

— Нека жене чувају стоку — рекао је.

Вуко је пљуноу на плуг, узео је прут. Хтио је да буде као ђедо. Лијепо је арлакати низ дубраве. Збиља, чија је ово земља на бријегу: куће Ераковића или конта? О, луди Вуче. Твоја је. Ђедо ти је ту радио и умро. Бабо је по бријегу скакао. Ти си овдје остарао. Минуо је вијек заборава да бријег буде твој. Загризи. Тражи своје право, да се све изведе на чистину. Млијеко продајеш хотелу, не пијеш, не пушиш, а нијеси „да

кажемо” ни неки котулаш па да новац бацаш у јаму бездању. Лијепо све разабери, разлучи као теле од краве. Треба да знаш на чијој је земљи затравио гроб, — гроб онога бака што га је змија печила на велики петак. Ледина је лијепа, затравила. То је долина и да је кртолом засадиш кар би осам дана прегонио. Кочијаш би се о јаду грдноме забавио и, отирући зној, гунђао:

—Што је много, много је. Ђао понио и род оволики . . .

Зашто да не расчистим? Новца имам. Адвокат је љубазан, мелем је за човјека, сиромаша.

— Како да не. Одмах покрени парницу. Ја ћу те заступати. Стопосто гарантујем: правда је твоја.

Вуко Ераковић вади хиљадарке. Нека се једном све оконча. Свијет треба да зна да ово није контова пустопашица, већ имање куће Ераковића . . . Још мало новца. Треба за таксе и путовања. Адвокат глагоља. Мора да иде у град, да у катастар извади парцеле, „све црно на бијело”. Показаће он зубе конту. Зар сада да гули кожу доброме и поштенome Вуку Ераковићу.

— Гули, богами, гули . . .

Још треба новца. Скриња је празна. Продаћу краву за „чистину”. Чекај, Шаруља је стевона. Њу, никако. Плавуља је сад у брч млијека. Роге нека иде богу на истину. Адвокат отвара буђелар. Трчи. Час је код судије, час код геометра. Треба много новца. Вуко продаје Младуљу, Гару и јуницу. Остаје само Шаруља са баком, да живе у слози и љубави.

Парничење је дуго. Новаца нема. Суђење једно, друго, треће . . .

— Земља је, људи, контова. По књигама се на њега води. Аграр је минуо давно — виче параграф.

Пролазност је неминовност. То му мути мозак. Зар да се Вуко одрекне бријега и имања. Неће. Шаруљу води на пазар. Купује празну бачву од бензина и носи је на руб имања, сада опет контије. У бачви спава, а бак риче са бријега.

Магле доносе влагу, гурају је у кости. Кољена шкрипе. Није то костобоља, ни реума. Љекар реже жуч.

— Вуко, будало, остави бачву и имање, а чувај здравље — савјетују паметни људи.

Лежи на самртничкој постељи и бунца:

— Ко је заклао моје краве? Ко је сахранио дику моју, бака мојега, Китоњу лијепога? . . . Није имање моје!? . . . Да се угаси свијећа куће Ераковића: неће док сам ја жив. Бедо ми је од крви побјегао. Убио је Арслана, а крв кружи, колута. Конте, знаш ли ти да крв кружи. Срце је пумпа, а кад ми вене препумпа, рука ми ханџар тражи . . .

Морфијум више не дјелује. Болови режу ткиво.

— Сестро — каже болничаци — пожњијеви траву са гроба мога Китоње, да га сунце огрије. Хајде, испуни ми жељу. Десна ми је укочена. Ја . . .

Постаје досадан. У болници потајно пије. Добро пије.

— Ово је млијеко моје Шаруље, Младуље, месо њихово. Само месо Китоње нијесам појео. Нико није био достојан да његово месо једе, осим земље . . . Они бокови. И залисци језиком. Опрости боже . . . Китоња је опасно тукао роговима. Просто му било. Шала. То се он шалио и стржарио краве, мртве краве. Конте је имао опасну мазгу. Тукла је задњима као маљем . . . О . . .

— Што то? Треба ли воде?

— Ракије ми дај, докторе. Тугу да искапим заувјек . . . Вола се бој оспријед, мазге позади, а господина адвоката са све четири стране . . .

Бријег је пуст. Валови ударају у жицу пролазности. Звоне акорди прошлости. Затравио гроб слуша симфонију година. Модра пустош без орлова, предзнак кише и југовине.

Децембар куца на врањ празне бачве.

ЈОЛЕ АМЕРИКАНАЦ

Градови немају граница. Они живе, развијају се, а понеки и умиру. Док расту освајају околину. Њиве покривају куће, улице и тргови. То је борба човјека и природе. Када градови почну назадовати природа јурне на њих. Бршљан никне у зидовима, расте. Кад коријење постане јако, зидови прскају, куће падају.

Мала кафана „Ловчев рог“, подигнута на крају, истурени је дио града, веза широких пољана и градских улица. Унутар куће и около ње тече равномјеран живот, иако се баш ту сукобљава градска хука и тишина њива, писак сирена и цвркулт птица. У томе налазе уживање докони људи, сањалице и пензионери, а најпознатији међу њима је Јоле Американац. Он је млад прешао Атлантук, а стар се повратио преко њега са неколико долара у џепу које сада савјесно испија. То је човјек пун фантастичних доживљаја, необичних згода и сусрета, а у причању вјешт и слаткорјечив па кафани даје свој печат. Сања о реконструкцији балканских земаља.

То се прочуло у граду. Мала кафана „Ловчев рог“ постаде чувена. Ту се склапају послови, стварају познанства, рађају вицеви и свађе. Газда то популареше и радује се добром пазару и лијепој заради.

У кафану упаде сељак у сукненом одијелу. Јоле Американац га премјери погледом и упита:

— Одакле пријатељу?

— Са планине — рече сељак.

— Значи, из висине.

— Да — рече сељак и поче да срка супу коју му је донио газда.

Кафану „Ловчев рог“ испуни тишина. Газда се узврпољио и смишља како да заинтересује сељака, а преко њега и остале госте, за своју радњу. Сељак срче супу, дроби хљеб у њој и једе.

— Пријатељу! — обрати се газда сељаку доносећи му кувану јагњећу главу — познајеш ли ти Јола Американца?

— Њега сви познају. Он је чувен и много зна о стоци — радосно ће сељак.

Газда их је упознао. Сељак брзо поједе јагњећу главу а онда поручи шљивовицу.

— Имаш ли стоке? — гласну се Јоле Американца.

— Стотину оваца и нешто коза — одговори сељак.

— Молим те, а којег су ти соја те овце?

— Сјеничке и наше домаће...

Газда се насмија у чашу и просу ракију.

— Сјеничке, велиш Е, то је слабо — опет ће Јоле Американца.

— Нијесу слабе. Добре су. Дају доста млијека, меснате су, а имају и прилично лијепе вуне...

— Нећеш ме вјеровати пријатељу, а ово ти је жива истина. Ја сам једном згодом био позван на ручак код једног фармера у близини Бујнос Аиреса. Да ти не причам колики је то град и остало, него о овцама. То су овце а не као ове наше... Нећеш ми вјеровати, једна овца има по једанаест или дванаест сиса. Бојим се ту ћу те слагати. Сигурно знам да има преко десет. Сељак разрогачи очи.

— Не гледај ме тако... Значи, једна овца има дванаест сиса и њу музе дванаест жена у дванаест карлица. То је божја љепота, милина човјеку погледати. Таква је богата Америка, а не пусти Балкан. Бојим се ту да ћу те слагати, не знам тачно да ли једна овца даје осамнаест или осамнаест литара и један дец млијека. За тај дец нијесам сигуран, а жао ми је што и то нијесам упамтио.

— Истина? — са чуђењем ће сељак.

— Овдје сам најтањи — рече Јоле Американац показујући руком грло — па режи ако те лажем.

Из кафане „Ловчев рог“ лијепо се видјело како по најближим њивама око града сељаци окопавају кукуруз. Мотике су се сјале на сунцу.

— Значи — настави Јоле Американац — једног дана ме фармер позвао на чашћење. Ти можда не знаш да су фармери највећи чобани свијета... Устао сам рано. Бојим се ту ћу те слагати, у шест или шест сати и један минут пођем ја код фармера. То је било дана 11 марта 1910 године. Мислим ја доручак ће бити по једно јаје, мало цигерице и шоља киселог млијека.

— Ада но? још погача врућег леба — дочека сељак.

— Чекај није то као код нас. Не једу они као ми. Око десет сати и седам или осам минута зове мене фармер у салон. Али, какв салон? Немамо ми дрва за такав намјештај. Дакле, тако ти је у Америку, донесе од испред мене трножац и једну празну бачву. Чудим се ја. Питам га: „Што ово значи“, а он мени: „Чекај да попијемо по млијеко. „Значи, није то ни изговорио кад ли три жене носе врело млијеко у три велике канте. „Сипај, сер Јоле,“ — вели фармер. Ја не знам што му то значи и гледам што он ради. Лијепо се прекрстих, а он без крста сипље млијеко у ону бачвицу. Значи, код њих је шоља као код нас бачва. То ти је богат народ...

Копачи кукуруза посиједали на обрве њива, одмарају се и пјевају.

— Видиш лудог народа. Зашто пјевају? У Америку нико не пјева без радија и грамофона, а овдје свак запјева као будала, боља је прича него пјесма... Значи, почнемо пити млијеко. Фармер брзо оциједи ону његову бачву и каже: „пожури Јоле да мало прошетамо, погледамо фарму и остале ствари па ћемо ручати. „Ја удри, удри, све ми нешто пуца иза уши као у реуматичара кољено. Не знам тачно, а — бојим се ту ћу те слагати — заврших ја доручак у једанаест или једана-

ест и један минут. Фармер ђипио на ноге и вели: „Хај-демо.” жа прегни једном да се дигнем, прегни другом — јок, не могу.

— Што би? — знатижељно ће сељак.

Јоле Американац се ухвати рукама за стомак, добро се накашља па настави:

— Што би? Није то као код нас. Чобан нема ништа до прута, а тамо сваки фармер по двадесет тридесет лемузина. Из аута браве чувају! Значи довезе он један мали ауто. Утоварих се ја, ауто држи. Сједе фармер, прште гума. Како и не би под оваквим колосинама?

— Још оне двије бачве млијека — додаде газда.

— Пази ти свој поса, а остави нас... Значи, одмах долази други ауто, велик као брод. Фармер ме вози право у болницу. „Што ћу — рекох — ја овамо кад сам здрав као дријен,” он мени: „Знам ја што је теби.”... Тачно су ме у дванаест сати оперисали. Пита мене доктор: „Оћеш ли наркозу?”, а ја њему: „Не — рекох — у ову памет. Не мислим ја десет година мање живјети. Дај ти мени литру шљивовице, па режи. „Тако је и било. Код њих свега има. Попих ја ракију, а он ми стомак разреза уздуж и попрјеко. Направи ми крст. Онда заврну рукаве и извади ми дроб у један велики лавор, ма није то лавор као код нас. Гледам ја, дроб дими од оне шљиве, а доктор све премеће цријева. „Ево га” — вели. Ја пипам и крстим се. Да опростиш, у дебело цријево има једна гука од четири оке. ”Што је ово” — питам ја и видим судњу уру. Фармер стоји иза мене, милује ме по глави, али како? Њихово је миловање као наше шакање. Фармер ми каже: „То је сир, Јоле, усирило се оно млијеко, имаш слаб желудац.” Тај је сир био тврд и ја се нијесам могао превијати, ни дићи с мјеста.

— Остаде ли жив? — смијући се пита газда.

Киша полагаано сипи и натапа окопани кукуруз. Јоле Американац нешто размишља па каже:

— Смиј се ти газда. Да ми се то десило оvdје, значи, Јоле се жив не би враћао на ове стране...

— Срећом код нас нема оваца са дванаест сиса — додаде сељак, плати супу, варену јагњећу главу, по кила хлеба, испијене ракије, устаде и оде.

Киша и даље ромиња. На један прозор кафане „Ловчев рог” допире градска бука, а на други мирис раскопане и наквашене земље, пољског цвијећа. Овај град живи и шири се на рачун поља. Јоле је тужан. Кафана „Ловчев рог” постаје чувена по причама Јола Американца.

— Значи, код њих су ти фармери и љекари. Знао је да ми се млијеко усирило, а што знају чобани? — Гунђа Јоле Американца и одлази преко врата да на другом мјесту започне причу.

РУЖОЊА

Кућа сиротињска и село Подосоје. На огњишту шкрипи лед. Ватру је погасила глад. Испод камених плоча на крову висе ледене жице — сталагмити сиротиње. Ни миш да претрчи преко пода. Тишина испунила јазбину, црна тишина. И мрак.

— Неко дише.

— Вјероватно тишина?

— Не ... Не ... Не ...

— Дише ... Овдје људи станују. живе у јами живота ...

— То прича црна тишина. А неко ипак дише.

Очи су напрегнуте. Капци боле.

— Дишу, ма неће дуго! — пријети глад.

Ту је слабија половина породице: домаћин Спасоје Ђиров, жена му Илинка и болесна кћер. Хладноћа их сабила у један кревет, припила тијела, сакрила главе под поњаве. Три сина газе лед, снијежне намете, брзаке ријека, — Игман, Неретва, Сутјеска — грију их узавреле цијеви. њима није хладно. Узаврела момачка крв на пламену Скоја.

Домаћин хрче. Хрче и дише убрзано. Надимају се длакаве груди. Зној пркоси леду.

— Спасоје! Спасоје, болан! — зове га Илинка.

— А?

— Душмани су можда под прозором. Притаји се да нас не чују. Не хрчи, волу један!

— Јаох! Јаох, Илинка.

— Боли ли те? Реци! Не јецај.

— Ружоња!... Ружоњу сам сањао. Видио сам га горе изнад куће, под главицом. Хранитељ мој. Румена длака на њему, па таласаста. Лизао се, дуго је длаку лизао језиком... Угледао ме. Пружио сам му руку. Лизнуо ми длан и онда ме погледао. Махнуо репом, оном руменом китом ошинуо ме по образу. Имао је и право. Што сам му пружао руку кад му нијесам дао соли? Паметни мој Ружоња.

— Не пљуј ми на лице, јецоња, — пркосно рече Илинка.

Спасоје застаде. Прси се раширише па онда угнуше. Уздах одлетје. Прихвати га тишина.

— Спасо! Ти плачеш. Опрости, ја сам мислила да пљујеш — њежно шапуће Илинка.

Очи су плакале. Спасоје јекну:

— Ружоња мој... Хранитељу...

— Вичеш а нешто шушка. Чула сам и раније. Спасоје, зло слутиш, кућу кобиш. Погинућемо. Уууу...

— Змија нам је кућу опасала — каже Спасоје мирно.

То је он сањао док лед шкрипи, обавија камастре на огњишту. Болесна кћер јечи. Глад се завлачи под поњаве. Лијеже с људима. Устаје с њима. Гуши. Прво кћер, онда Спасоја, па Илинку. Невидљиви прсти стежу за грло. Ваздух нестаје. Смрт раширила крила и клепеће злокобно. Но. То нешто шушти иза куће.

— Спасоје, готово је! — каже Илинка, и покри лице рукама.

Кораци су јасни. Сада је усташка нога стала на плочу пред вратима. Туп ударац: један па други. Спасоје стеже наган и мисао пресјече мозак: најприје онога који први праг пређе, онда кћер, да јој муке прекратим, па себе. Илинка... Нека се сама убије. Нека одлучи.

Кћер гори у ватруштини. Врата шкрипе. Наган гледа у мрак. Уздрхтао прст на орозу, мисао уочена: њега, кћер, себе. Илинка, нека одлучи. Можда се њој живи?

Мууу...

— Хранитељу мој!... Ружоња!.. Јуначино моја!...

— Побјегао усташама— шапуће болесна кћер.

— Не лудујте! — тихо ће Илинка. То нас крвници варају, да нас на вјеру побију.

— Ружоња! — виче Спасоје, јеца, сузе шпартају образе. — Луч! Запали луч, Илинка! Ево ми хранитеља.

Во развалио врата. Застао на прагу. Шибица бљесну. Луч трепери. Мирише смола. Спасоје уводи вола у кућу и плаче, — радост му прелила лице.

— Ружоња мој. Јесу ли те тукли? Крвници!

Мууу...

— Тукли су те, значи. Они и дјецу кољу. Не чуди се... Реци ти мени гдје су те ударили да траве тражим, да те видам.

Во лиже ребра. Длака се таласа.

— Илинка, он је жедан. Гладан није. Види му бокве. Преварио усташе, јунак мој — Ружоња мој!

Огњиште пјева. Бакарна свјетлост лиже чађаве зидове. Спасоје милује вола, тепа му, подиже ноге, загледа папке, пипа шију, гледа зубе. Погледа све.

— Здрав си ми! А куд си све био? Што се раније нијеси вратио, него ме на овакве муке ударио. Видјели гдјегод млада домаћина. Видје ли синове моје, Гаша, Миша и Пека?

Во маше репом.

— Удари ме по образу. Удари онако као у сну, кад ти соли нијесам дао... Да ли си их видио? Куда су те водили?

Ружоња се разгалио, прежива, маше репом, лиже Спасојеву руку и гледа у ватру на огњишту.

— А, мангупе мој. Водили су те у Љубиње. Лопови једни, а ти лијепо бјеж' па код мене у Подосоје. Паметно... Илинка, легни ти. Ја ћу мало с Ружоњом, да му причам за јаде наше...

На огњишту гори смрековина. Ружоња прежива, а Спасоје погледује поњаве, скривене женске прилике.

— Чујеш: ово у повјерењу. Кад су те одвели и кућу запалили, ја сам мислио на њих тројицу и на тебе. Онда сам престао да мислим. Лежао сам на плочи кућнога прага. Цријева пуна глади. Молио сам Илинку да закољемо оно ждријебе, Зекана нашег. Жена ни да чује. Дуго сам лежао на плочи, врло дуго, данима, Глава ми отежа. Повјеровало сам да ми је глава тежа од стомака, од трупа. Једно јутро сам повео Зекана у главицу, да пасе. Пелим је мирисао. Брао сам га, и јео. То је горко — чемерика. Болови у стомаку, глава још тежа. Смрт ме уморно миловала. Са муком и сузама замакао сам Зекана, сломио му предње ноге, вратио се кући и легао крај огњишта. Увече ме звала Илинка да дотјерам ждријебе. Рекао сам:

— Не могу.

Жена је пошла у главицу. Вабила је ждријебе. Ја сам све чуо. Дозивала га је дуго: „Зеко! Зекане!“ Ништа се није чуло. Она је газила, тражила, дозивала, вабила. Онда је јаукнула као рањена звијер.

— Спасоје, јадниче, ждријебе се замакло!

Чујеш ли ме, Ружо мој? . . . Узео сам нож, отишао у главицу, одрезао комад бутине од нашег лијепог Зекана и најео се. Оздравио сам. Имамо посољеног меса. И опанке имамо: ја, Илинка и мала. Послаћемо и њима: Гашу, Мишу, Пеку и друговима. Тешко је и њима.

Спасоје је причао тихо, а во је спавао. Надимали су се сити бокови. Ватра се лагано гасила. Зидове је прелила тама. У селу су пјевали кокоти. Хладноћа је шетала околу Спасоја. Он се пригну уз Ружоњу, наслони главу на његов врат, ухвати руком рог и слатко заспа. Кад се жар утулио, болесна кћер рече:

— Ене, заспао тамо, биће му хладно.

— Неће, грије га Ружоња.

Спасоје Ћиров има три ознаке по којима га памте

и помињу херцеговачка села. Прво, пука је сиротиња. Немаштина, године, сиједа коса, лице гравирано дубоким борама — књига затворена на страници страдања. Друго, велики је мајстор да направи, уреди, склопи и углоби сломљену ногу или руку. Треће, три сина је послао у партизане . . .

— Небо је ведро. Муње лете на исток.

— Кад год Руси ратују, увијек бура дува! — каже Спасоје буди се и глеад Ружоњу.

— Чула сам да иду од Гацка. На Неретви су им ископали гробницу.

— Ко?

— Четници.

— Ко ме?

— Себи.

— Како?

— Побили их наши — њих и Талијане.

— Добили рат наши.

— О, јецо, јецави.

Ноћ је прелила Подосоје нагло, одједном. Ружоња лежи поред огњишта. Пањеви пламте. Варнице лете уз камастре. Мирис смоле допире под поњаве. Чује се грмљавина и види како сијева. Све шкрипи. Чује се како кћер стење, а Илинка хрче. Бат цокула допирао до самих врата. Све спава. И камене плоче на крову и све живо под њима. Само Спасоје слуша како Ружоња дише и милује га.

Неко закуца на врата.

— Ко је? — са страхом пита Спасоје.

— Наши смо.

— Знамо, али, ко си, пријатељу?

— Наши, наши . . .

— Онда не отварам.

— Мучи, гаде партизански. Отвори док ти бомбе не саспем у кућу.

— Тако . . . Кажи . . . Наши смо . . .

— Нијесмо, Спасоје Ђиров. Ти си оне твоје копи-
лане послао у јеврејску војску, а наши се бију за
краља...

Реза се помакну. Електрична лампа обасја сиротињски дом. Видјело се како кокарда блиједи.

— Кога кријеш?

— Никога.

— А, са волом спаваш да га не даш браћи Срби-
ма... Изгони...

— Немојте, господине. Њега су ми усташе гониле.
Усташе су ми кућу запалиле. Само ми је он остао. И
ништа више. Умирем од глади. Остави ми бар хра-
нитеља.

— Да га даш за јеврејску војску, је ли?

— Нећу, бога ми.

— Ђути!

Кундак је ударио у нешто меко. Човјек јаукну.

— За комору првог батаљона — дрекну официр и
оста хладан.

Спасоје заплака. Јецео је:

— Ружо... Ружо мој...

Плаче пред кућом. Корито празно. Тор празан.
Празнина испунила све. Завукла се у срца људи, иско-
пала јаме у њима. Десети дан нестаје коњетина. Спасо-
ју бијеле очи. Мријена нека, танка као свилени вео,
игра около. Кружи и стеже коноп.

Старац хита главицом. Тужи као жена, спотиче се:

— Овуда су га гонили, водили. Фукаре! Неће им
царство дуго потрајати.

Ход успорен. Тихи шум.

— Ружо! Хранитељу мој — виче очајнички.

— Мууу...

Човјек не види ништа живо. Камен опакао видик.

— Ружо?! Ти си?

На малој ледини во прежива. Длака му црвена,
свијетла. Спасоје добио крила па лети низ главицу, не
види препреке. Ето, човјек љуби вола. Љуби шију. И
плаче. Не вјерује својим очима...

Дан за даном у живот се слаже. Минуле године гладне, прохујали студени вјетрови, раскравио се мраз, умукао јаук буре по планини, разгорјела се ватра на огњишту. Нова се пјесма чује.

— Ја и Ружоња ћемо у задругу.

Тако је било. Упрегли Ружоњу, а, јок! Неће ни да макне. Мучили се, покушавали, узалуд. Ралицу узео Спасоје, Ружоња оре. Пусту Спасоје рало, Ружоња ни да макне.

— Продаћемо га — кажу задругари.

— То нећете, док сам ја жив — рече Спасоје и са Ружоњом изађе из задруге.

Умрије Илинка. Умрије болесна кћер. У кући само двојица: Спасоје и Ружоња.

Тешко је. Навраћу људи.

— Спасоје, болан. Пресели у Војводину, код рођака...

Старац се колеба. Онда води Ружоњу у Требиње. Продаје га дубровачким месарима, а во дуго риче и гледа господара. Купио је дрвени кофер да спакује сиротињу. Тужна се зора родила над Подосојем кад је Спасоје кренуо на пут. Последњи поглед на родно мјесто на село. Ту је закопана чудна тајна: о старцу који је правио, намјештао, углабао сломљене ноге и руке, имао је три момка, а сад има три споменика, — Игман, Неретву и Сутјеску — сиротиња је извирала из херцеговачког стијења.

— Мууу...

— Ружо? — крикну старац.

Кофер паде и старац поред њега.

— Побјегао месарима... Од Дубровника, значи... Гледао море... Дођи да те милујем... Нема силе која ће нас више раставити.

Спасоје Ђиров уведе Ружоњу у кућу и, одмах затим, унесе кофер.

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
Живот је такав	5
Пролазност	11
На извору	15
Електрична фуруна	19
Моја мала лудост	25
Шверцер	31
Багеми	39
Свјетионик	45
Удовица	49
Шјор Штефица	57
Затравио гроб	63
Јоле американац	67
Ружоња	73

И С П Р А В К Е

Страна	Ред	Стоји	Треба
7	21	а испод	А испод:
7	30	неврозно	нервозно
8	10	поијени	ошијени
19	5	безобзирно	безизразне
37	11	даје	да је
41	5	илија	Илија
44	8	когасу	кога су
47	29	погленао	погледао
47	35	доодили	догодило
50	15	иома	су
64	17	дукат	дукал
77	9	глеад	гледа